

Notă: Autoarea autorizează utilizarea acestui material exclusiv în scopuri pedagogice (ca resursă a învățării).

Metodologie: Un mod de a gândi despre și de a studia realitatea socială.

Metode: Un set de proceduri și tehnici de colectare și analiză a datelor.

(Strauss și Corbin, 1998: 3)

Nu uitați!

A memora nu înseamnă a învăța!

Nici a înțelege nu înseamnă a învăța!

A învăța înseamnă: a înțelege + a memora + a te antrena [a aplica + a verifica dacă ai aplicat corect + a aplica din nou, evitând greșelile + a verifica din nou ș.a.m.d.]

Orice recomandare din sociologia calitativă trebuie utilizată **flexibil și creativ**.

Dar creativitatea nu e pur și simplu un har cu care ne naștem și pe care îl putem utiliza spontan.

„Creativitatea poate fi învățată și antrenată” (Patton, 2002: 302).

În fiecare zi (Henry James; Virginia Woolf – cf. Patton, *ibidem*).

Modulul 2. Observația ca metodă de cercetare

<i>Data</i>	<i>Tema Concepte de bază</i>	<i>Bibliografie specifică</i>	<i>Obligațiile studenților</i>
19 aprilie	Observația (1). Observație științifică și observație comună. Validitate, fiabilitate și caracter etic Observație experimentală și observație „de teren”. <i>Fieldwork</i> . Grila de observație calitativă. Criterii de calitate a categoriilor de observație. Categoriile <i>open-ended</i>	Patton, 2002: 260-332 Peretz, 2002 : 29-71, 69-100 Silverman, 61-97	Studiu atent al suportului de curs și bibliografiei Rezolvarea prealabilă a exercițiilor furnizate în suportul de curs
20 aprilie	Observația (2) Modalități de eșantionare a acțiunilor, grupurilor, locațiilor și perioadelor. Accesul într-un spațiu organizațional. Adresa / scrisoarea Posturi ale observatorului și dilemele pe care le ridică. Tehnici de înregistrare. Criterii de calitate a notelor de observație: descriptiv - evaluativ, judecări de fapt – judecări de valoare, specific – general, detaliat vs. trivial. Cele mai frecvente greșeli. Evaluarea calității: validitate, fiabilitate, etică. Modalități practice de creștere a calității.	Cohen, Manion, Morrison, 2003 : 305-316	Studiu atent al suportului de curs și bibliografiei Rezolvarea prealabilă a exercițiilor furnizate în suportul de curs

În cadrul acestui curs, urmărim să dezvoltăm următoarele **competențe specifice** (Cog = cognitive; Ap = aplicative), repartizate între curs și seminar după cum urmează:

COMPETENȚE	
<p>Cognitive:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Numiți și descrieți caracteristicile specifice observației științifice, care o deosebesc de observația comună. • Enunțați cele mai importante note comune și diferențe specifice pentru observația experimentală și observația „de teren”. • Enunțați și explicați cele mai uzuale categorii ale unei grile de observație calitativă: categorii care vizează acțiunea planificată / principală (actori, acte, interacțiuni, comunicare, subgrupuri); categorii care vizează contextul acțiunii; categorii care vizează acțiunile neplanificate / secundare și evenimentele neașteptate, precum și efectele lor asupra acțiunii principale; categorii care îl vizează pe observator (caracteristici sociologice, postura, interacțiuni, gânduri, trăiri). • Enunțați criteriile de calitate ale categoriilor de observație. • Enunțați diferențele specifice esențiale dintre observația structurată, semi-structurată și nestructurată (etnologică). • Arătați când și în ce scop utilizăm observația calitativă în cercetare. • Indicați și explicați principalele modalități de eșantionare a acțiunilor, grupurilor, locațiilor și perioadelor în care se efectuează observațiile. • Enunțați tipurile de informație pe care e recomandat să le conțină o scrisoare / adresă prin care se solicită accesul într-un spațiu organizațional în scopul realizării unor observații științifice. • Numiți și descrieți diferitele posturi ale observatorului și dilemele pe care le ridică fiecare (validitate, etică). • Numiți și descrieți cele mai utilizate tehnici de înregistrare a observațiilor calitative. • Enunțați criteriile de calitate ale notelor de observație calitativă • Indicați cât mai multe surse de distorsiune în producerea datelor calitative prin observație calitativă. 	<p>Seminar</p> <p>Curs</p> <p>C+S</p> <p>C</p> <p>S</p> <p>S</p> <p>C+S</p> <p>S</p> <p>S</p> <p>S</p> <p>S</p> <p>S</p>
<p>Aplicative:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Identificați termenii descriptivi și termenii evaluativi (judecățile de fapt de judecățile de valoare) dintr-un text. • Identificați judecățile de valoare implicite într-o descriere. • Evaluați o listă/grilă orientativă (<i>checklist</i>) pentru o observație calitativă, argumentând aprecierile sau/și criticile pe baza criteriilor de calitate. • Recunoașteți postura observatorului într-o situație dată și evaluați-o, ținând cont de aspectele științifice (scopul cercetării, validitate, fiabilitate) și de aspectele etice. Indicați posturi alternative, argumentând alegerile. • Argumentați dacă și de ce este (sau nu) nevoie de o scrisoare / adresă prin care solicitați accesul într-un spațiu social precizat. Redactați o astfel de scrisoare / adresa și argumentați fiecare idee și fiecare formulare. • Evaluați în ce măsură au fost respectate principiile etice într-o conduită de observație dată și indicați alternative etice. 	<p>C</p> <p>C</p> <p>S</p> <p>C+S</p>

<ul style="list-style-type: none"> • Formulați o întrebare de cercetare și realizați un număr de observații calitative cu ajutorul cărora să răspundeți la întrebarea formulată (grilă de observație; scrisoare de acces, dacă e cazul; eșantionare; note de observație). Evaluați critic produsele muncii voastre. 	S
<ul style="list-style-type: none"> • Indicați și explicitați cât mai multe proceduri prin care poate fi întărită validitatea datelor într-un proces de observație <i>dat</i> (<i>concret</i>). <p>Indicați și explicitați cât mai multe proceduri prin care putem construi și întări fiabilitatea datelor de observație într-un proces de observație <i>dat</i> (<i>concret</i>).</p>	C+S

1. Caracteristici specifice observației științifice. Deosebiri față de observația comună

Termenul *observație* / *observare* e folosit în literatura științifică în mai multe accepțiuni. Patricia Adler și Peter Adler (1994) disting trei accepțiuni: antropologică, sensul modern pozitivist (= observația experimentală) și sensul naturalist actual (= observația de teren, *fieldwork*).

1.1. Accepțiunea antropologică: observația directă

Prima accepțiune, și cea mai largă – care coincide cu sensul comun –, a fost aceea de ***operație generală de cunoaștere a realității***, care presupune ***contactul nemijlocit*** al cercetătorului cu respectiva realitate: *a observa* înseamnă „a vedea cu ochii tăi”, „a auzi cu urechile tale” etc. și a produce un ansamblu de cunoștințe / informații pe această bază.

Această distincție a fost realizată de etnologi / antropologi. Ei au susținut că oamenii de știință nu se pot mulțumi să cunoască alte grupuri (îndepărtate, exotice, „primitive”, în limbajul vremii respective) doar pe baza relatărilor unor călători și a obiectelor aduse de aceștia și că trebuie să se deplaseze și să intre *ei înșiși* într-un ***contact direct*** cu grupurile respective. De aici, conceptul ***observație directă***.

În acest sens, observarea era ***opusă informării***: *a te informa* înseamnă a aduna, a culege, a recolta informații de la alte persoane sau din alte surse, cu alte cuvinte a apela la *mediatori*.

Se presupunea că, din moment ce înlătură mediatorii, observarea ar evita o serie de surse de distorsiune a informației – ar fi mai sigur să vezi cu ochii tăi / să auzi cu urechile tale decât să afli de la altul ce s-a întâmplat.

Și astăzi, mulți consideră că observarea ar fi cea mai sigură metodă de cunoaștere, mult mai validă decât informarea.

Totuși, ***validitatea* observației directe / antropologice constituie subiect de *controversă*.**

- Unii autori consideră că observația nu ne furnizează date mai valide decât interviul. Dacă cercetătorul vede cu ochii lui cum se desfășoară o acțiune, nu înseamnă că datele pe care le reține sunt și valide. Orice martor ocular, chiar de bună-credință, poate distorsiona faptele pe care le observă și pe care le relatează, din cauză că percepția umană e foarte selectivă. Nici măcar atunci când mai mulți martori oculari relatează același lucru (*procedeul triangulării observatorilor*) nu putem fi siguri că lucrurile s-au întâmplat într-adevăr așa cum sunt relatate: pe de o parte, *martorii pot avea aceleași structuri ale percepției datorate unei socializări în același grup sau în grupuri asemănătoare*; pe de altă

parte, dacă martorii pot comunica între ei, fie și numai non-verbal, apare un fenomen de *contagiune reciprocă și de construcție colectivă a percepției / descrierii*.

- Pentru a ilustra aceasta, Patton (2002: 260) reproduce un exemplu foarte des invocat în cercetarea americană: în timpul unei reuniuni științifice, un bărbat a intrat în fugă în sală, urmărit de un altul cu un pistol; o luptă între cei doi a avut loc sub privirile cercetătorilor, s-a auzit un foc de armă, apoi cei doi au părăsit sala în fugă, unul în urmărirea celuilalt; imediat după ce ei au părăsit sala, conducătorul reuniunii le-a cerut celor prezenți să scrie câte o declarație pentru poliția care urma să sosească. Cercetătorii nu știau că întreaga acțiune era un experiment, fusese pregătită în detaliu și filmată. Comparând declarațiile cu scenariul real al acțiunii, s-a constatat că *majoritatea relatărilor deformaseră faptele principale în proporție de mai mult de 40% și că o singură relatare avea un procent de erori mai mic de 20%*. Acest experiment este utilizat pentru a argumenta lipsa de validitate a mărturiilor oculare: dacă cercetătorii se pot înșela astfel, e de așteptat ca mărturiile oamenilor obișnuiți să fie și mai puțin sigure.
- Patton ne furnizează două **contra-argumente** pentru o astfel de interpretare pesimistă: (1) cercetătorii prezenți nu aveau un *antrenament* în observația fenomenelor sociale; (2) nu erau pregătiți pentru a observa *acel tip specific de acțiune*.
- Cu alte cuvinte, sociologul american consideră că observația științifică este o metodă care poate conduce la date cu un grad înalt de certitudine, cu două **condiții**: (1) observatorul să fi parcurs un program sistematic de *antrenament* în această postură; (2) observatorul să se fi *pregătit* atent, intelectual, emoțional, chiar fizic, pentru a observa tipul specific de fenomene pe care urmează să le observe. În câmpul de observație, cercetătorul trebuie să vadă lucrurile nu cu ochii săi de om obișnuit, ci cu ochii unui observator științific. În sprijinul poziției sale, Patton citează două nume sonore: „*În câmpul de observație, norocul le surâde mai ales minților pregătite*” (Louis Pasteur, microbiolog și chimist francez din sec. al XIX-lea, inventatorul primului vaccin antirabic) și „*Oamenii văd numai ce sunt pregătiți să vadă*” (Ralph Waldo Emerson, poet și filosof american din sec. al XIX-lea).
- Totuși, poziția lui Patton poate fi ea însăși criticată. Dacă prima condiție formulată de sociologul american (antrenamentul sistematic ca observator) e pe deplin acceptabilă, cea de-a doua nu mai poate fi generalizată: de exemplu, în cazul cercetărilor de tip etnologic sau al celor cu funcție exploratorie, al căror specific constă tocmai în faptul că cercetătorul știe foarte puțin despre ceea ce urmează să observe, o pregătire riguroasă pentru a observa un anumit tip de acțiuni sociale e practic imposibilă.

Rețineți!

Termenul **observație directă** se referă strict la observațiile în care *cercetătorul poate fi el însuși observat de către subiecți (observatorul observat)*.

Principalul dezavantaj al acestei observări reciproce este acela că poate conduce la diminuarea validității datelor, din cauză că generează modificări în comportamentele subiecților, fie prin faptul că cercetătorul nu-și poate păstra neutralitatea (nu poate rămâne întotdeauna impasibil la ce se întâmplă), fie prin simpla lui prezență ca „străin”.

În cazul **observației de la distanță** (*remote observation*), cercetătorul nu este observat de subiecți. Datele sunt recoltate utilizând un *suport tehnic* (fotografia, mijloacele audio-video, falsa oglindă).

(Adler și Adler, 1944: 378; a se vedea și Howard S. Becker, 1981, *Exploring society photographically*; de asemenea, revista *Visual Sociology* editată de International Visual Sociology Association).

Procedeul utilizării informatorilor e foarte util, și recomandat, dacă **informatorul servește ca ghid într-o observație directă** (validitatea și profunzimea datelor pot fi astfel întărite).

1.2. Sensul modern pozitivist: observația experimentală („de laborator”)

Prima condiție a validității datelor de observație este **caracterul ei sistematic**.

Această condiție a fost formulată inițial în cadrul epistemologiei pozitvistice, care încearcă să dezvolte un ansamblu de proceduri de observație după modelul cercetării din științele naturii („exacte”). În accepțiunea pozitivistă, observația conduce la date valide numai dacă:

- urmărește un număr determinat de comportamente, definite în prealabil printr-un număr de *categorii de observație*;
- urmărește respectivele comportamente în *condiții* definite riguros în prealabil (în literatura științifică pozitivistă, întâlnim frecvent expresia *toate condițiile fiind date / controlate*);
- categoriile de observație și condițiile sunt cuprinse într-un *protocol de observație*;
- e *repetată*, riguros în aceleași condiții;
- desfășurarea comportamentelor cercetate e *înregistrată riguros*, într-o *fișă de observație* elaborată în prealabil;
- *orice schimbare* apărută pe neașteptate în condițiile de desfășurare e consemnată riguros;
- cercetătorul are o *atitudine neutră*, nu intervine în niciun fel în desfășurarea acțiunilor observate.

Acest tip de observație a fost numit **observație experimentală** sau **de laborator**. Ea nu intră în sfera metodelor calitative, dar înțelegerea ei ne ajută foarte mult să înțelegem *specificul* observației calitative și să imaginăm strategii mai adecvate de observație calitativă.

Pregătirea și desfășurarea unei observații experimentale

- Observația experimentală se desfășoară într-un **spațiu construit** de cercetător, în care sunt create condițiile stabilite, încercându-se astfel neutralizarea influenței altor factori („*toate condițiile fiind date / controlate*”).
- Cercetătorul stabilește de la început o **ipoteză de cercetare**, pe care dorește să o testeze: de exemplu, faptul că într-un cuplu homosexual raporturile de putere se manifestă în același mod ca și într-un cuplu heterosexual; sau faptul că, atunci când se simt amenințați, toți oamenii se apără devenind mai agresivi, dar există diferențe de reacție între femei și bărbați.

Rețineți!

O ipoteză este o propoziție / frază care:

(a) **compară** între ele două grupuri sau subgrupuri în ceea ce privește un comportament determinat și **arată cum variază** comportamentul respectiv de la un grup la altul (în funcție de caracteristici precum vârsta, genul/sexul, etnie, mediul rezidențial, nivelul de educație, credințe religioase etc.

De exemplu: „bărbații iau deciziile mai repede decât femeile”. În cazul acestei ipoteze, spunem că sexul / genul constituie un *factor* sau un *predictor* al comportamentului decizional (putem prevedea comportamentul unei persoane / unui grup în privința luării deciziilor pe baza genului / sexului).

(b) **corelează** un comportament A cu un alt comportament B sau cu o situație, o conjunctură determinată și **arată cum variază** comportamentul A în funcție de comportamentul B sau de situație.

De exemplu: „studenții rețin mai mult atunci când exersează ei înșiși decât atunci când le predă profesorul”. În cazul acestei ipoteze, spunem că situația sau metoda de predare-învățare constituie un *factor* sau un *predictor* al reușitei în învățare (putem prevedea reușita pornind de la metoda de predare-învățare).

- Prin ipoteza cercetării, cercetătorul delimitează clar două tipuri de grupuri asupra cărora va realiza, *comparativ*, observațiile: **grupul experimental**, care face obiectul propriu-zis al cercetării (în exemplele de mai sus, cuplurile homosexuale, respectiv un grup de oameni care sunt supuși unei amenințări) și **grupul martor** sau de referință, cu care este comparat grupul experimental (în exemplele de mai sus, cuplurile heterosexuale, respectiv un grup care nu trăiește sentimente de amenințare).

Rețineți!

Comparația sistematică este metoda fundamentală în cercetarea științifică.

- Stabilește de la început **categorii de observație precise** (comportamentele pe care le va observa), pornind de la mai multe *ipoteze metodologice* și de la o *operaționalizare a conceptelor*. Dacă revenim la exemplul raporturilor de putere în cuplu, putem porni de la o ipoteză metodologică potrivit căreia raporturile de putere pot fi observate în *conversația obișnuită* dintre parteneri (aceasta fiind și prima dimensiune a conceptului „raport de putere”). Apoi, putem admite – printr-o a doua ipoteză metodologică - că, în conversație, partenerul care deține puterea are următoarele comportamente: vorbește mai puțin; îl întrerupe de mai puține ori pe celălalt; emite mai multe propoziții sau expresii categorice, care nu mai admit replică, de genul „Am spus o dată” sau „Gata, nu mai discut”; folosește de mai multe ori o intonație fermă, autoritară. Am formulat astfel mai mulți **indicatori** ai puterii sau categorii de observație. În același mod, formulăm și alte ipoteze metodologice, respectiv *alte dimensiuni și alți indicatori*.

În același mod, formulăm și alte ipoteze metodologice, respectiv *alte dimensiuni și alți indicatori*.

Rețineți!

Indicatorii sau **categoriile de observație** din observația experimentală se referă la comportamente concrete, observabile și măsurabile (prin număr, durată etc.) – ca și în cazul chestionarului.

Este recomandat să stabilim **mai multe dimensiuni pentru un concept și mai mulți indicatori pentru fiecare dimensiune**.

- Cercetătorul stabilește de la început, în toate detaliile, **condițiile de desfășurare a observației**. De exemplu, stabilește să invite cuplurile, unul câte unul, într-un spațiu amenajat în stilul unei încăperi obișnuite de locuit, în care există posibilitatea unei observații directe mascate („falsa oglindă”) sau / și a unei înregistrări audio-video. Spațiul e dotat cu un mic bufet (produse de patiserie-cofetărie, sucuri, apă).
- Elaborează un **protocol detaliat de observație**. De exemplu, stabilește de la început și organizează lucrurile astfel:
 - un asistent, același pentru toate cuplurile, le va primi și le va conduce în spațiul de observație, adresându-le riguros aceleași fraze de bun venit și furnizându-le riguros aceleași explicații, inclusiv invitația de a servi ce doresc din bufetul pregătit;
 - fiecare cuplu va fi lăsat un timp determinat (de pildă, 15 minute) să se familiarizeze cu spațiul (**prima fază a observației**);
 - fiecare cuplu va primi apoi un *mesaj-stimul, riguros același* (înregistrat pe bandă): „Ați câștigat un milion de euro la extragerea loto de duminica trecută. Discutați între voi și stabiliți ce veți face cu ei. Luați în calcul toate posibilitățile și toate persoanele de care țineți cont în mod obișnuit când luați o decizie importantă” (mesajul-stimul implică o nouă ipoteză metodologică: aceea că raporturile de putere se manifestă cel mai clar în luarea deciziilor cu privire la cheltuielile mari);
 - fiecare cuplu va fi lăsat să discute liber timp de 30 minute (cea de-a **doua fază a observației**);
 - la expirarea acestui timp, fiecare cuplu va primi un nou mesaj-stimul înregistrat: „Am terminat experimentul. Cineva va veni să vă conducă la ieșire, dar până atunci mai puteți servi câte ceva din bufetul pregătit pentru dumneavoastră. Colaborarea dumneavoastră ne-a fost foarte utilă și vă mulțumim”;
 - cuplul va mai fi lăsat singur în sală încă 5-10 minute (**a treia fază a observației**);
 - ceea ce spun și fac membrii cuplului va fi *observat și înregistrat pe parcursul tuturor celor trei faze* (familiarizarea cu spațiul, conversația experimentală și conversația post-experiment);
 - un număr determinat de membri ai echipei (aceiași pentru toate cuplurile) vor observa și înregistra simultan, dar *independent unul de celălalt*, comportamentele (triangulația observatorilor).

Rețineți!

Comportamentele oamenilor sunt **comparabile** numai dacă *toți participanții sunt supuși riguros acelorași stimuli*. Dacă unul sau mai mulți stimuli variază, comparațiile nu mai sunt **valide**.

Acesta este înțelesul expresiei „*celelalte condiții fiind egale*”.

- Cercetătorul stabilește în toate detaliile **comportamentul observatorilor**. De exemplu, observatorii nu vor avea niciun contact direct cu subiecții; aceștia vor fi primiți și invitați în sală de un asistent; un alt asistent, sau același, îi va însoți și le va mulțumi la plecare; mesajele-stimul vor fi transmise de pe o înregistrare audio. Observatorii vor urmări comportamentele prin „falsa oglindă”.
- Cercetătorul elaborează, în etapa de pregătire a cercetării, un formular detaliat de **fișă de observație**. De exemplu (după Cohen, Manion, Morrison, 2003) :

Codul cercetării:
 Coduri subiecți (*separat*, se va realiza o listă cu codurile și descrierile sociologice complete ale subiecților):
 Ora intrării în sală:
 Ora lansării mesajului stimul:
 Ora terminării discuției:
 Cod observator 1:
 Cod observator 2, 3 (pentru un control al validității, mai mulți cercetători observă *independent* același comportament – triangularea observatorilor):

Etapa de familiarizare (observație deschisă):
 Ce face / spune A?
 Ce face / spune B?

	Înainte	În timpul experimentului	După
Durată intervențiilor A a			
Durată intervențiilor B a			
Intreruperi A			
Întreruperi B			
Propoziții categorice A			
Propoziții categorice B			
Ton autoritar A			
Ton autoritar B			

Etapa post-experiment (observație deschisă):
 Ce face / spune A?
 Ce face / spune B?

Fișele de observație pot fi diferite, în funcție de scopurile urmărite. De exemplu, fișa precedentă inventariază numai *natura* intervențiilor partenerilor, dar nu ne spune nimic despre *cronologia* intervențiilor: pe baza ei, nu putem spune nimic despre modul în care se succed intervențiile, despre cum se provoacă ele unele pe altele. Pentru aceasta, am avea nevoie de o fișă care să înregistreze intervențiile *pe intervale de timp mai scurte* (de exemplu, pe fiecare 3-5 minute). Pe de altă parte, noțiunea „ton autoritar” e (prea) tranșantă și nu permite analize mai nuanțate. Am putea înregistra datele cu privire la aspectele para-verbale ale comunicării utilizând o *scală* de tipul:

	1	2	3	4	5	
Ton nesigur	-	-	ton normal	-	-	Ton autoritar

Mai multe detalii cu privire la aceste strategii de înregistrare (și eșantionare), găsim în sinteza realizată de Cohen, Manion, Morrison (2003: 308-309).

- Cercetătorul **repetă experimentul** de mai multe ori, cu *un număr egal de subiecți din cele două grupuri*, experimental și de referință.
- La final, pe baza tuturor fișelor de observație va putea calcula **frecvențele** cu care apare un comportament sau altul în fiecare dintre cele două grupuri (experimental și de referință).
- **Comparând** cele două grupuri – în exemplul nostru, homosexualii și heterosexuali – , va putea spune dacă ipoteza de cercetare a fost confirmată sau infirmată.

Rețineți!

O ipoteză NU trebuie să se confirme neapărat.

O cercetare care infirmă o ipoteză e tot atât de valoroasă ca și una care confirmă o ipoteză.

De exemplu, o cercetare care ne arată că un medicament NU vindecă o boală e la fel de valoroasă ca și una care ar arăta că medicamentul respectiv vindecă boala.

În domeniul socio-uman, mulți cercetători consideră că **falsificarea** unei ipoteze e chiar mai relevantă decât validarea ei.

Calitatea unei cercetări este dată nu de confirmarea ipotezelor, nici de cât de spectaculoase sunt concluziile, ci de:

- **stabilirea limitelor ei de validitate:** cât de siguri suntem că o concluzie spune ceva adevărat despre obiectul nostru de cercetare? asupra căror concluzii sau aspecte nu mai suntem tot atât de siguri?

- **precizarea limitelor ei de fiabilitate:** pentru ce grupuri și pentru ce situații e valabilă o concluzie? pentru ce grupuri și pentru ce situații nu mai suntem siguri că ar fi valabilă?

- **atenția acordată aspectelor etice** : cum asigurăm protecția subiecților? dacă nu e sigur că îi putem proteja, le-am furnizat toate informațiile necesare pentru ca ei să ne dea un consimțământ în deplină cunoștință de cauză?

Explicitarea și argumentarea tuturor alegerilor pe care le face cercetătorul constituie mijlocul cel mai la îndemână pentru un bun control al obiectivității și pentru evaluarea calității.

Observația experimentală este astăzi intens criticată.

Prima critică se referă la ***caracterul ei artificial***. Ea scoate actorii sociali din spațiul lor natural de acțiune și, de multe ori, concluziile formulate nu mai sunt valabile în viața reală, unde acțiunile sunt influențate de un număr foarte mare de factori, persoane și conjuncturi (a se vedea *complexitatea* fenomenelor sociale). Ce se întâmplă cu raporturile de putere când, într-o astfel de situație, cuplul discută în prezența copiilor? Dar când se consultă și cu părinții, frații, prietenii foarte apropiați, colegii de muncă etc.?

A doua critică vizează ***caracterul ei anistoric***. Dat fiind timpul limitat, ea nu poate lua în considerație *dinamica* fenomenului cercetat, schimbările lui în timp: oare cuplurile actuale au aceeași structură a puterii ca și acelea de acum 10 ani? Oare un cuplu cu o vechime de câteva luni funcționează după același patern / model de comportament ca și unul cu o vechime de câțiva ani?

A treia critică se referă la ***pretinsa neutralitate*** a cercetătorului. Chiar dacă *în timpul observației* cercetătorul rămâne complet în afara cadrului de observație, am văzut că *înaintea observației* el face un număr mare de *alegeri*, bazându-se pe tot atâtea *presupoziții* (ipoteze metodologice).

Aceasta ne conduce la o altă critică ce vizează ***pretinsa obiectivitate*** a concluziilor: prin alegerile și ipotezele metodologice pe care le face, cercetătorul introduce *propria-i subiectivitate* în concluziile formulate. Aparent paradoxal, *tocmai încercând să creeze categorii obiective de observație, el poate obține date lipsite de validitate.* Cum putem fi siguri că, de exemplu, a vorbi puțin este în toate cazurile o dovadă de putere? Într-un grup lucrurile ar putea sta astfel (cel puternic nu are nevoie să vorbească prea mult, își impune puterea prin câteva cuvinte), dar e posibil ca într-un alt grup cel lipsit de putere să nu aibă dreptul să vorbească în fața celui puternic. Numai interesându-ne *cum interpretează subiecții înșiși* lucrurile putem obține date valide.

Exercițiu (muncă autonomă)

Împreună cu un coleg, construiți un obiect de cercetare (problemă de cercetare + populație + unități de cercetare + locație).
Formulați o ipoteză de cercetare.
Imaginați o observație experimentală prin care să verificați ipoteza aleasă, urmând pașii recomandați mai sus.
Solicitați-i cadrului didactic un feedback.

1. 3. Munca de teren

O a treia accepțiune a termenului „observație” este aceea de ***muncă de teren*** (*fieldwork*).

Rețineți!

Munca de teren (*fieldwork*) este o activitate de recoltare a datelor care, de cele mai multe ori, *combină mai multe metode*: observația directă sau / și observația la distanță, interviul etnologic, documentarea. O tratăm în cadrul observației, deoarece observația constituie *principala* metodă (în același fel, atunci când vom vorbi despre interviu, vom sublinia că toate formele acestuia, dar în special interviul etnologic și interviul „gândește cu voce tare”, pot și trebuie să fie însoțite de observație, ca metodă asociată).

Prima deosebire față de observația experimentală constă în aceea că cercetătorul se deplasează în ***spațiul natural al acțiunii***. Poziția cercetătorului este aceea a unui ***martor ocular*** sau a unui ***participant*** la acțiunile sau evenimentele care se petrec în mod obișnuit în grupul respectiv.

Patricia Adler și Peter Adler (1994) identifică ***două tradiții ale acestui tip de observație: antropologică și sociologică***.

În tradiția antropologică:

- „obiectul” cercetării îl constituie grupuri în raport cu care cercetătorul are o poziție de *străin* (grupuri îndepărtate, exotice, „primitive”, puțin sau deloc cunoscute);
- observațiile au *caracter exploratoriu*: caută să *descopere* lucruri noi; din acest motiv, există un foarte mare risc ca antropologii să nu observe decât ceea ce e *diferit* în comparație cu viața grupului în care a crescut și a trăit;
- cercetătorul *nu are o ipoteză de plecare*, la început el nu știe exact ce caută, *interesul său e difuz*, orice aspect al vieții grupului poate intra oricând în aria sa de interes;
- cercetarea începe cu o *etapă de familiarizare a cercetătorului cu grupul*: încearcă să-și facă familiară o lume care îi este străină;
- în aceeași etapă, încearcă să-și piardă statutul de străin și să devină o *prezență familiară* pentru membri; pentru aceasta, fie rămâne în grup un *timp îndelungat*, fie *revine de mai multe ori* într-o perioadă dată; observațiile antropologice necesită un timp mult mai mare decât observațiile experimentale;
- antropologul se străduiește, de regulă, să *respecte condițiile naturale ale acțiunii*, să nu introducă modificări esențiale prin prezența sa (*non-directivitate, non-intervenționism*); totuși, există excepții de la această regulă (v. mai jos, discuția cu privire la postura cercetătorului);
- observațiile *nu sunt instrumentate*: nu există un protocol de cercetare, nici fișe de observație;
- *înregistrarea datelor* nu se realizează prin instrumente standardizate (fișe de observație), ci în forme care îi lasă observatorului o foarte mare libertate: *note de teren, jurnal de teren*; fotografiile și înregistrările audio-video sunt utilizate adesea, în același mod liber;
- cercetătorul e interesat nu numai să vadă și să înregistreze, ci și să *asculte și să înregistreze* ce își spun participanții la acțiune unii altora, cu alte cuvinte să înregistreze *producțiile verbale ale actorilor în situație*;
- de asemenea, e interesat să *înțeleagă* ce fac și ce spun participanții, cu alte cuvinte încearcă să le cunoască „limba”, să cunoască *interpretările pe care le dau ei înșiși*

acțiunilor lor (ce comunică românii când dau din cap de sus în jos? dar bulgarii când fac același lucru? ce spun de fapt copiii atunci când, strigați de părinți să intre în casă, răspund „Imediat”? ori studenții atunci când apreciază că un profesor e „cool” sau „de treabă” sau „bun?”);

- pentru aceasta, cercetătorul are nevoie să și vorbească cu subiecții, nu numai să-i observe în tăcere, să se și informeze, nu doar să fie martor direct la ce se întâmplă;
- cum nu poate vorbi cu toți sau cu oricine oricând, el își caută **informatori** printre membrii grupului: persoane care, prin poziția lor, dețin o informație relevantă cu privire la practicile obișnuite și la **semnificațiile** acestor practici pentru membri; informatorul este de fapt un **traducător**, îl ajută pe cercetător să înțeleagă „limba” grupului, ce vor membrii să facă sau să spună efectiv într-o situație;
- pe de altă parte, o mai bună înțelegere a ceea ce fac și ce spun într-adevăr oamenii se obține dacă cercetătorul încearcă să utilizeze **obiectele** pe care le utilizează ei, să facă el însuși ce fac ei; prin **abandonarea poziției de neutralitate**, cercetătorul poate obține un plus de profunzime și validitate a informației obținute;
- din toate aceste motive, antropologii vorbesc despre **observația** de teren ca despre o **muncă** de teren (*fieldwork*) în care sunt practic utilizate **tehnici multiple** de recoltare a datelor (observarea propriu-zisă, discuții informale, interviul, acțiunea proprie „supervizată” și comentată de un membru al grupului, integrarea în acțiunea grupului etc.).

În tradiția sociologică:

- grupurile observate sunt grupuri din societatea al cărui membru este și cercetătorul; cercetătorul are aici o poziție de **autohton**, nu de străin; în ultimele decenii, această diferență între antropologi și sociologi are tendința să dispară, tot mai mulți antropologi cercetând grupuri din propriile societăți;
- în acest caz, riscul este acela ca cercetătorul să nu mai vadă (să nu observe) unele lucruri tocmai pentru că e prea familiarizat cu ele; de aceea, cercetătorii vorbesc despre nevoia de **a face străin ceea ce îți este familiar**, iar aceasta înseamnă să-ți pui întrebări în legătură cu cele mai simple lucruri, să pui aceleași întrebări pe care le pun, de exemplu, copiii din grupul respectiv;
- scopul cunoașterii poate fi **exploratoriu** (pentru grupuri marginale sau deviate, ori pentru o cunoaștere mai detaliată a grupurilor „normale”); în acest caz, sunt utilizate strategii de cercetare inspirate din antropologie / etnologie / etnografie;
- cercetarea poate avea însă și un scop de **testare a unor ipoteze**;
- uneori, sunt utilizate în acest scop **protocoale și fișe de observație**, după modelul observației experimentale; acest tip de observație – realizată **în condiții naturale**, dar după regulile epistemologiei pozitivistice – este numit **observație naturală structurată**; prin comparație, observația de tip antropologic / etnologic / etnografic mai este numită și **observație nestructurată**;
- sociologii (și antropologii) utilizează, atât în scop exploratoriu, cât și în scop de testare a unor ipoteze, și **observații slab structurate și semi-structurate**;
- în toate formele sale, observația calitativă:
 - înlocuiește ipoteza inițială cu un număr de **întrebări de cercetare**;
 - înlocuiește protocolul de observație (care rămâne neschimbat până la încheierea observațiilor și prin care „pașii” cercetătorului sunt descriși în toate detaliile înainte de începerea observațiilor) cu **jurnalul de teren**, în care cercetătorul notează ritmic (zilnic sau la câteva zile) „pașii” pe care i-a realizat

- și „pași” pe care urmează să-i facă în ziua sau în zilele următoare (v. mai jos, instrumentele observației calitative);
- înlocuiește fișa de observație standardizată cu o **listă orientativă** (*checklist*) a aspectelor ce urmează a fi observate; itemii cuprinși în această listă variază în funcție de întrebările de cercetare, de obiectivele observației, de timpul disponibil și de resurse (v. mai jos, instrumentele observației calitative);
 - înregistrarea se realizează, de regulă, sub forma **notelor de teren** (v. mai jos, înregistrarea datelor); acolo unde e posibil, fotografia, înregistrarea audio sau audio-video sunt de asemenea utilizate.

Exerciții autonome

1. Plasați toate formele de observație amintite pe o axă, de la minimum la maximum de standardizare / instrumentalizare. Comentați.
2. Încercați să plasați diferitele forme de observație pe o axă, de la minimum la maximum de validitate. Comentați.
3. Prezentați cel puțin trei deosebiri între observația experimentală și observația „de teren”.
4. Noțiunea „observație directă” nu conține oare un pleonasm? Argumentați.
5. Realizați un tabel comparativ al noțiunilor *observație spontană* (de simț comun), *observație experimentală*, *observație de teren structurată*, *observație de teren semistrucurată*. Stabiliți atent *criteriile* pe baza cărora realizați comparația.

2. Când alegem să utilizăm observația calitativă pentru recoltarea datelor?

Observațiile calitative sunt **necesare** atunci când:

- dorim *să învățăm* cât mai multe despre *practicile* unor grupuri sociale (ce fac și cum fac, ce își spun și cum își spun când au de rezolvat o problemă de viață cotidiană sau în timpul unor sărbători, ceremonii, ritualuri), *în contextul lor natural*;
- cercetăm *comportamente obișnuite*, pe care oamenii le adoptă fără să conștientizeze neapărat ce fac, cum fac și de ce fac;
- cercetăm *teme delicate*, despre care oamenii nu vorbesc deschis;
- cercetăm *populații care verbalizează mai greu* ceea ce fac, gândesc și simt (copii, categorii cu un nivel educațional scăzut);
- cercetăm *populații necunoscute* (în cazul cărora am putea să nu înțelegem sau să interpretăm greșit ceea ce spun în interviuri).

Ele sunt însă **posibile** numai atunci când:

- observatorul are *acces* în grupul respectiv în timpul activităților respective;
- este *bine antrenat pentru a observa* categoriile sociale și activitățile pe care și-a propus să le cerceteze;
- e *bine antrenat pentru a gestiona relația cu subiecții* (a obține și menține încrederea lor, a se implica fără ca aceasta să conducă la distorsiuni ale datelor);
- este *protejat* împotriva eventualelor agresiuni din partea unor membri ai grupului;

- dispune de *timp* suficient (observațiile calitative sunt observații de durată);
- dispune de *resurse materiale* și / sau de abilitățile necesare pentru a trăi un timp îndelungat printre subiecții pe care îi cercetează.

3. Populația și unitățile de observație / analiză

De regulă, termenul **populație** se referă la *una sau mai multe unități sociale care are / au o legătură cu problema cercetată* . Astfel de unități pot fi:

- o categorie socio-demografică: de exemplu, persoanele adulte angajate; sau persoanele căsătorite cu copii; sau copiii infectați cu AIDS; sau copiii rromi;
- un grup social, formal sau informal, concret, care poate fi delimitat în spațiu și timp: un sat / oraș, un cartier, o comunitate religioasă, o școală, o întreprindere, un partid politic etc.;
- un ansamblu de indivizi care au o serie de caracteristici comune, clar specificate: de exemplu, indivizii care participă la o manifestație de stradă; sau utilizatorii unui serviciu medical, adolescenți, de ambele sexe, din mediu urban.

Diferitele grupuri au o legătură mai directă sau mai îndepărtată cu problema de studiu. De aceea, într-o cercetare putem alege să abordăm:

- numai grupurile care au legătura cea mai directă cu problema;
- și grupuri cu o legătură mai îndepărtată (uneori, acestea ne pot oferi date care să schimbe total perspectiva).

Exercițiu autonom

Să presupunem că dorim să cercetăm consumul de droguri în rândul tinerilor. Încercăm să răspundem la întrebarea *Cum devin tinerii consumatori de droguri?* Stabiliți care va fi populația studiului, formulând două strategii posibile. Furnizați argumente și contra-argumente pentru fiecare strategie. Care din ele vi se pare de preferat? De ce?

O **unitate de cercetare / analiză** sau un **caz** este, de regulă, o componentă a populației cercetate, care ne poate furniza date de primă mână, valide și profunde cu privire la problema cercetată.

Unitățile de cercetare pot fi:

- indivizi: fie în calitate de cazuri intrinseci, singulare, fie în calitate de ilustrații ale unor comportamente tipice, sau atipice, sau ilegitime într-un grup;
- familii;
- grupuri informale (de exemplu, un grup informal de negri, dintr-un cartier sărac, observați în mediul lor natural - Liebow, 1967);
- organizații (de exemplu, o școală de cartier, la periferia unui mare oraș - Woods, 1983);
- comunități (de exemplu, o comunitate de italieni din Boston, observată în mediul lor natural de viață - Whyte, 1943);
- activități, evenimente (o ceremonie, un ritual, o manifestație de stradă);
- procese (de exemplu, evoluția unui program educativ – Patton, 2002);

- etape, faze ale unei activități sau ale unui proces: de exemplu, în cercetările cu privire la divorț, cercetătorii au studiat diferite etape: faza premergătoare deciziei, faza în care decizia este luată (cum e luată?), faza de desfășurare a divorțului, faza imediat următoare divorțului, la 1 an după, la 3 /5 /10 ani după.

Cazurile sau unitățile de cercetare *pot fi delimitate relativ clar în spațiu sau / și în timp.*

Putem decide asupra unei cercetări:

- pe **un singur caz** – demers deductiv; logică a descoperirii / anchetă de explorare;
- **pe mai multe cazuri** – demers inductiv, logică a descoperirii + logică a probei (confirmare / infirmare de ipoteze).

Studiul de caz intrinsec (singular, cercetat pentru sine):

- Întrebare-cheie: ce putem învăța despre și din cazul respectiv, ce informație utilă obținem astfel?
- Interes maxim pentru *specificitate, unicitate* + interes pentru *totalitate* (sistem, abordare holistică).
- Interes pentru *profunzime și detaliu*. Descrieri detaliate.
- Dar și: interes pentru *patternuri* (structuri, modele) *de comportament* (comportamente care se repetă cu o anumită regularitate; în ce condiții se repetă?).
- Trebuie situate în *contextul* lor „natural”: frontierele între caz și context nu sunt niciodată foarte clar delimitate.
- Caracter exploratoriu. Grad mare de deschidere. Design slab.
- Utile pentru:
 - obiecte (probleme) reale puțin sau deloc cunoscute;
 - evaluări de programe (educative, de asistență socială, de dezvoltare comunitară etc.);
 - valoare formativă / educativă (pentru omul obișnuit, pentru viitorul cercetător).
- Dezavantaj: nu permite generalizări; totuși, unii cercetători (Stake & Trumball, 1984) consideră că putem generaliza mai credibil pornind de la un caz decât de la câteva; autorii citați vorbesc despre *generalizare naturalistă* rezultată din relația textului produs cu cititorii săi: fiecare se poate recunoaște mai mult sau mai puțin, poate adăuga detalii ale propriei experiențe, poate învăța / prelua detalii din experiența celuilalt (*enduring meanings*).

Sudiul de caz instrumental (comparativ):

- studiu **multi-caz**;
- fiecare caz contează în sine foarte puțin, e doar un instrument pentru:
 - clarificarea unei teme;
 - rafinarea unei teorii;
- nu ne mai interesează toate detaliile, oricât de spectaculoase; ne concentrăm exclusiv pe **aspectele care fac obiectul comparației**;
- interes pentru **tipic, exemplar**;
- agreat de mai mulți cercetători, pentru că permite generalizări;

- e necesară o eşantionare.

Exercițiu autonom

Rămânem la aceeași anchetă: *Cum ajung tinerii consumatori de droguri?*
 Stabiliți care vor fi unitățile de cercetare, elaborând cel puțin două strategii alternative.
 Căutați argumente și contra-argumente pentru fiecare strategie.
 Care dintre ele vi se pare de preferat? De ce?

4. Terenul cercetării, accesul în teren, identitatea observatorului

„Terenul” de cercetare sau *locația (site-ul)* este **un spațiu social concret** în care am decis să realizăm *efectiv* cercetarea.

Alegerea terenului de cercetare se realizează în funcție de:

- cât de mari estimăm că sunt șansele de a obține de acolo o informație relevantă pentru întrebările noastre de cercetare;
- cât de ușor estimăm că e accesul la el;
- resursele materiale și umane de care dispunem.

David Silverman (2004:75) distinge între două tipuri de spații sociale (terenuri) în care poate avea loc o cercetare :

- **deschise sau publice** – unde accesul e liber și putem realiza cercetări fără a avea nevoie de aprobarea cuiva; de exemplu, spațiile publice sau spațiile în care trăiesc minorități recunoscute social ca vulnerabile și care fac obiectul unor politici sociale;
- **închise sau private** – unde accesul e condiționat de obținerea unei aprobări formale sau / și informale de la *gatekeeper*-i; de exemplu, organizații, grupuri deviante, spații ale vieții private / intime.

4.1. Căi de acces formale

Accesul într-o organizație formală se realizează, de regulă, prin **solicitarea și obținerea unei aprobări oficiale scrise**.

În cerere, trebuie să specificăm :

- cui ne adresăm („Către...”)
- cine suntem (numele solicitantului / solicitanților și apartenența lui / lor instituțională);
- ce scop urmărim (să realizăm o cercetare cu privire la ...); tema cercetării:
 - poate fi indicată exact;
 - poate fi redefinită în termeni acceptabili, dacă ne așteptăm la o rezistență față de o temă sau dacă ne așteptăm ca informația respectivă să modifice tocmai comportamentele pe care vrem să le cercetăm; (de ex., discriminarea femeilor pe piața muncii poate fi „tradusă” în termenii democratizării raporturilor de muncă, evitând termenul „discriminare” care poate genera atitudini negative);

- atenție la problemele de etică (protecția subiecților și / sau consimțământul informat)!
- ce interes prezintă cercetarea noastră:
 - personal – lucrare de seminar, licență, doctorat;
 - social – cine e beneficiarul?
 - ce beneficii urmărim să aducem prin cercetarea noastră pentru societatea în ansamblu;
 - ce interes ar avea instituția respectivă să ne ajute să realizăm cercetarea;
- ce solicităm, în detaliu:
 - acces la documente: ce tip de documente? cât timp? posibilitatea de a nota / fotocopia;
 - dreptul de a observa: ce? unde? cât timp? posibilitatea de a nota, eventual face fotografii, filma etc.;
 - dreptul de a intervieva: pe cine? unde în instituție? cât timp? posibilitatea de a înregistra;
- ce vom face cu datele înregistrate, cum le vom folosi, în ce formă le vom face publice;
- cum asigurăm protecția instituției (imaginii ei) și protecția subiecților;
- mulțumiri.

4.2. Căi de acces informale

- Putem apela la acordul verbal al persoanei /persoanelor cercetate - pentru a obține un **consimțământ informat**, sunt necesare aceleași tipuri de informații ca mai sus.
- Sau putem apela la cooperarea (complicitatea) unuia dintre membrii grupului:
 - un manager, cum a procedat Goffman (1961);
 - un membru obișnuit, folosit ca mijlocitor, traducător, cum au procedat Elliot Liebow (*Tally's Corner*, 1967) ori Whyte (*Street Corner Society*, 1943: intermediarul, Doc, a fost contactat prin intermediul serviciilor sociale);
 - aceste modalități de acces au generat *controverse etice*.

Atenție!

Atât obținerea unei aprobări oficiale, cât și a unui consimțământ informat sunt dependente de:

- calitatea textului scris (conținut, logică, gramatică);
- calitatea discursului oral (conținut, coerență, fluentă, siguranță, încredere);
- mesajul pe care îl comunică aspectul fizic al cercetătorului (să nu contrazică așteptările subiecților; seriozitate, siguranță, încredere).

Putem diminua riscul de a fi refuzați, pregătind toate acestea cu multă atenție!

4.3. Infiltrarea în grup

Infiltrarea se poate realiza fie elaborând o strategie în acest sens, fie profitând de o împrejurare favorabilă. Cercetătorul poate adopta poziții diferite în raport cu grupul:

- membru obișnuit (de exemplu, într-o cercetare asupra unei secte religioase, observatorii au devenit pentru un timp membri ai sectei cercetate – Leon Festinger, *The Fail of a Profecy*, 1956);
- străin acceptat în urma unei întâmplări (Clifford Geertz asistă la o luptă ilegală de cocoși, e închis împreună cu localnicii, iar aceasta îi dă ocazia să se facă acceptat – *The Interpretation of Cultures*, 1973: 412-453);
- străin tolerat (Laud Humphreys se infiltrează în grupurile de homosexuali care se întâlnesc în toaletele publice new-yorkeze – v. *Tearoom Trade. Impersonal Sex in Public Places*, 1975);

Infiltrarea în grup face obiectul unor *controverse etice*.

4.4. Identitatea cercetătorilor – controverse etice

Una dintre problemele pe care le ridică munca de teren o constituie identitatea cercetătorului: se lasă el văzut de subiecții observați și le comunică acestora că le observă comportamentele, ori, dimpotrivă, își ascunde identitatea de observator?

Sub acest aspect, al informării subiecților, observația poate fi situată pe o axă care are la extremități:

- observația **deschisă** (*overt*) – atunci când subiecții știu că sunt observați;
- observația **mascată** (*covert*) – atunci când subiecții nu știu că sunt observați.

În privința alegerii uneia sau alteia dintre aceste posturi, există o **controversă** mai veche.

- Gândirea clasică a fost preocupată mai ales de *problema validității și fiabilității datelor*, iar din această perspectivă observația mascată a fost considerată de preferat pentru că ar evita efectele pe care simpla prezență a unui străin le are asupra comportamentelor celor observați.
- După cel de-al doilea război mondial, *preocupările etice* au luat amploare ca urmare a dezvăluirilor legate de unele experimente medicale realizate pe ființe umane și ca urmare a denunțării unor practici de cercetare utilizate ca instrumente de dominație socială sau colonială (v. Patton, 2002:270-271). Edward Shils – citat de Patton, 2002: 269 – respingea deja în 1959 orice cercetare a vieții private fără consimțământul informat al persoanei în cauză.

În lumea contemporană, **punctele de vedere variază**.

- Unii pledează pentru adoptarea posturii mascate, considerând că *poziția deschisă poate diminua foarte mult limitele de validitate a datelor recoltate*, pentru că de cele mai multe ori subiecții umani nu îl privesc pe cercetător cu încrederea necesară cooperării (mărturiilor sincere și complete), ci mai curând cu suspiciune și din perspectiva unui conflict de vederi, interese etc., care fac ca multe lucruri să fie ascunse sau deformatate (Jack Douglas, 1976 – citat în Patton, 2002: 270).
- Postura mascată are și critici. Astfel, reflectând asupra propriei experiențe, William Foote Whyte (1984, *Learning from the Field: A Guide from Experience*) scrie că observarea unei comunități în care membrii se cunosc și intră în contacte regulate, poate începe cu o poziție mascată, dar menținerea acestei poziții pe o durată mai mare este practic imposibilă. La rândul său, Patton (2002: 272-273) observă că în cercetările de evaluare poziția mascată e

riscantă, deoarece evaluatorul petrece mult timp cu subiecții, iar aceștia îl pot oricând descoperi pe evaluator și abia atunci îl vor privi într-adevăr cu suspiciune; dimpotrivă, recunoașterea deschisă a poziției poate fi un punct de plecare pentru o relație onestă, iar treptat participanții la programul evaluat ajung să-l perceapă pe evaluator din perspectiva calității sale umane, nu a calității de evaluator.

- Acești cercetători sunt adepți ai posturii deschise, argumentând că efectele negative asupra autenticității comportamentelor subiecților și validității datelor recoltate pot fi atenuate dacă observatorul petrece *un timp suficient de îndelungat* cu subiecții și reușește să construiască o relație de încredere cu aceștia.
- Postura deschisă e susținută și de apărătorii drepturilor omului, pe baza unor argumente care vizează protecția subiecților și a drepturilor acestora. În SUA, instituțiile care evaluează proiectele și alocă fondurile pentru cercetare resping orice proiect în care subiecții nu sunt informați corect cu privire la scopul cercetării și la riscurile la care se expun.
- Contraargumentul cel mai puternic împotriva generalizării posturii deschise este acela că ea conduce practic la *imposibilitatea cercetării unor comportamente și unor categorii de populație*, de exemplu a comportamentelor considerate deviate: violență, droguri, prostituție, corupție.
- Între cele două poziții extreme, deschisă și închisă, cercetătorii practică ***variate soluții intermediare***.
 - Unii aleg să-i informeze pe toți membrii grupului, dar *nuanțează unele aspecte*. De exemplu, într-o anchetă asupra discriminării de gen în România, am decis să le comunicăm subiecților o temă de cercetare mai amplă – democratizarea raporturilor de muncă –, care avea atât avantajul de a stimula cooperarea (democratizarea era o temă foarte atrăgătoare atunci), cât și pe acela de a evita inducerea în eroare a subiecților : democratizarea conține dimensiunea discriminării de gen care ne interesa.
 - Alții aleg să-i informeze numai pe o parte dintre membrii grupului. De exemplu, dacă studiem o instituție, putem informa numai personalul, nu și beneficiarii.
 - Alții își atrag un „complice” dintre membrii grupului, care facilitează accesul și, eventual, funcționează și ca „informativ”. În raport cu toți ceilalți membrii, observatorul practică o postură mascată.
 - În unele situații, complicele este chiar conducătorul grupului. De exemplu, pentru cercetarea asupra instituțiilor totalitare, Erving Goffman a petrecut un an într-un spital de boli nervoase, având complicitatea conducerii instituției (1961, *Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*).
- ***Postura flexibilă***. În cadrul uneia și aceleiași cercetări, *observatorul poate să treacă de la o observație mascată la una deschisă sau invers*. De exemplu, Laud Humphreys (*Tearoom Trade: Impersonal Sex in Public Places*, 1970) a încercat mai întâi să studieze întâlnirile homosexualilor în toaletele publice new-yorkeze adoptând o postură de simplu utilizator al toaletei; când și-a dat seama că această postură nu-i permitea să rămână un timp suficient în terenul de studiu, a pretins că ar fi *gay* și student care recoltează date despre întâlnirile homosexualilor în parcurile publice, în vederea unei teze; după ce s-a văzut în

situația de a fi abordat ca posibil partener de unii dintre subiecți, a fost obligat să caute o altă postură și a adoptat-o pe aceea de *voyeur* (persoană care privește), iar ca să se facă acceptat de subiecți a „stat de șase”, anunțând apropierea poliției (pentru aceasta și pentru că a refuzat să dezvăluie autorităților identitatea subiecților săi, Humphreys a avut probleme cu justiția – în SUA, legea îi obligă pe cetățeni să sesizeze autorităților orice conduită care încalcă legea).

- În ultimă instanță, **decizia** în legătură cu identitatea adoptată în timpul unei observații este luată în funcție de mai mulți **factori**:
 - scopul cercetării și interesele beneficiarului sau finanțatorului (dacă finanțatorul e interesat să știe ce anume *nu merge* într-un program, observația mascată permite recoltarea unor date mai valide);
 - natura temei (pentru teme precum corupția, sectele religioase etc., postura deschisă împiedică cercetarea);
 - caracteristicile și reacțiile anticipate ale populației studiate ;
 - tipul de personalitate și caracteristicile sociale ale cercetătorului în comparație cu acelea ale populației : genul, vârsta, nivelul de educație, etnia, atitudinile religioase etc. pot favoriza profunzimea și validitatea datelor sau, dimpotrivă, le pot distorsiona.

Exercițiu autonom

Doriți să realizați observații în următoarele contexte:

- la cursurile la care participați;
- într-un internet-cafe;
- la ieșirea dintr-o școală;
- în sala de așteptare a unei policlinici;
- într-o mănăstire;
- la procese, într-un tribunal;
- la întâlnirile Consiliului facultății;
- la orele de matematică dintr-o școală.

Pentru fiecare dintre aceste cazuri, discutați dacă aveți sau nu nevoie să obțineți un consimțământ, iar dacă da de la cine.

Alegeți două cazuri și redactați o adresă formală și un discurs oral prin care solicitați consimțământul de care aveți nevoie.

Exercițiu autonom

Reveniți la ancheta legată de consumul de droguri:

1. arătați dacă avem nevoie de o aprobare formală sau de un acord informal pentru a realiza observații; argumentați;
2. redactați o adresă sau un discurs oral prin care să solicitați acordul;
3. elaborați o strategie de prezentare a sinelui; argumentați alegerile făcute;
4. ce identitate a observatorului e preferabilă? Argumentați.

5. Eșantionarea

Atunci când populația studiată, sau unitățile de cercetare, sau terenul de cercetare sunt de dimensiuni mici, ele sunt cercetate în întregime (*comprehensive study* – Goetz și Lecompte, 1984).

Dacă, însă, sunt de dimensiuni mari, suntem nevoiți ca, din rațiuni de economie de resurse și de timp, să **izolăm un fragment și să realizăm cercetarea asupra lui**.

Eșantionul (*sample*) este un *fragment* pe care îl *extragem*, îl *izolăm* din populația studiată, din unitățile de cercetare sau din terenul de cercetare și pe care îl supunem *efectiv* cercetării.

Eșantionarea (*sampling*) constă într-o *succesiune de proceduri / operații* prin care selectăm sistematic un fragment dintr-un ansamblu real, în acord cu un set de criterii.

5.1. Diferențe specifice ale eșantionării calitative

În sociologia cantitativă

- Unitățile de eșantionare sunt mai ales indivizi (membri ai populației cercetate) sau grupuri / organizații ca atare, considerate ca elemente de sine stătătoare ale unei mulțimi (luate una câte una, fără a acorda vreo importanță legăturilor dintre ele sau contextului).
- Eșantionarea cantitativă e legată de noțiunea de *reprezentativitate statistică*: unitățile sunt alese aleator, prin *proceduri standardizate*, astfel încât concluziile valide la nivelul eșantionului să poată fi extinse la nivelul întregii populații, cu o marjă de eroare care poate fi calculată (*generalizabilitate*).
- Se realizează *la începutul anchetei*.

În sociologiile calitative

- Unitățile de eșantionare pot fi, ca și unitățile de cercetare, de tipuri diferite (amintiți-vă tipurile de unități de cercetare):
 - fie indivizi sau grupuri / organizații *în context natural*;
 - fie aspecte sau elemente ale unor contexte naturale (obiecte, spații, timp, faze ale acțiunii, tipuri de relații etc.) văzute *în raport cu mediul* lor (ecologie socială).
- Nu există proceduri standardizate de eșantionare în metodologia calitativă. Vorbim despre *strategii de eșantionare*, adică despre o succesiune de decizii care depind integral de reflecția teoretico-epistemologică și de alegerile fiecărui cercetător.
 - primă opțiune trebuie făcută la începutul cercetării, dar *eșantionarea continuă* pe tot parcursul culegerii / producerii datelor; alegerile inițiale pot fi abandonate pe parcurs;
 - *accesul economic* este un criteriu al alegerii: alegem cazuri la îndemână, oameni dornici să colaboreze sau măcar suficient de deschiși / curioși etc.
- **Normele etice** dobândesc aici o foarte mare importanță:
 - în alegerea cazurilor și a dimensiunilor (intenții fără grad de risc pentru subiecți);
 - în accesarea cazului: obținerea unui *consimțământ în cunoștință de cauză*: subiectul e corect informat în legătură cu intențiile noastre (pentru ce suntem acolo, ce vom face cu informațiile pe care le obținem, ce garanții furnizăm că vom asigura *protecția*);
 - în raportul cercetător – populație:
 - prezență discretă a cercetătorului;
 - respectul culturii specifice (a nu emite judecăți de valoare în legătură cu ce fac sau gândesc oamenii).

- **Eșantionarea calitativă este orientată de scopul urmărit** (*purposeful sampling*): dintre posibilele unități de cercetare, alegem un număr de cazuri în funcție de cât de bogată și de profundă e informația pe care ne-o pot furniza cu privire la problema cercetării noastre.

5.2. Cele mai utilizate forme de eșantionare calitativă

Manualele de metodologie calitativă sintetizează următoarele forme de eșantionare (a se vedea, în principal, Huberman și Miles, 1994: 28; Patton, 2002: 230-246):

- **eșantionarea stratificată focalizată pe scopul cercetării** (*stratified purposeful*): identificăm subgrupuri în grupul cercetat, pentru a le *compara* și a evidenția paternurile (modelele, regularitățile) și diferențele specifice; putem utiliza:
 - o **eșantionare pe cote**: constituim subgrupuri și alegem un număr de cazuri la îndemână din fiecare subgrup (Goetz și Lecompte, 1984);
 - o **eșantionare aleatoare focalizată pe scop** (*random purposeful*): din totalitatea cazurilor care răspund scopurilor cercetării noastre, extragem un număr prin procedee statistic-probabiliste;
 - **grupuri omogene**: pentru fiecare strat, constituim câte un grup omogen, iar apoi comparăm datele furnizate de diferite grupuri, evidențiind paternurile (elementele care se repetă) și diferențele; acest procedeu e utilizat îndeosebi pentru organizarea unor *interviuri de grup* (informale sau focus-grupuri);
 - **cazurile ilustrative**: alegem câte un caz pentru fiecare subgrup, iar apoi comparăm cazurile între ele; cazurile ilustrative pot fi alese în diferite moduri (v. mai jos);
- **eșantionarea criterială** : unitățile sociale sunt eșantionate în funcție de anumite criterii, considerate de cercetători relevante pentru problema cercetată;
- **eșantionarea cu maximum de variație**, fie în funcție de variabilele sociodemografice clasice (sex/gen, vârstă, etnie, mediu rezidențial, confesiune religioasă etc.), fie în funcție de poziția și experiența în raport cu problema cercetată; cazurile sunt comparate, în scopul identificării paternurilor (modelelor, regularităților) și diferențelor specifice;
- **cazurile tipice**, care arată ce e normal sau mediu într-un grup sau subgrup; pot fi identificate fie prin tehnici statistice clasice (cazurile cele mai frecvente în grup), fie prin interviuarea unor membri ai grupului, cărora le cerem să ne relateze ce consideră ei a fi normal sau anormal în legătură cu problema cercetată;
- **cazurile intense / accentuate**, în care comportamentul sau fenomenul respectiv se manifestă mai intens sau / și mai vizibil (dar nu extrem); permit generalizarea;
- **cazurile extreme**, în care comportamentul sau fenomenul studiat are o manifestare extremă (de exemplu, pentru comportamentele agresive, cazuri de agresiuni extreme: atac fizic, atac cu arme);
- **cazurile deviante**, în care indivizii sau grupurile se abat de la o regulă sau normă a grupului;
- **cazurile atipice**: nu au caracteristicile unui caz tipic, dar nici pe acelea ale unui caz intens, extrem sau deviant; sunt pur și simplu *altfel*;
- **cazurile comparabile**: au relativ aceleași caracteristici, dar sunt identificate în etape de evoluție diferite ale fenomenului, sau în grupuri / subgrupuri diferite, sau în „terenuri” diferite; ne permit să verificăm *replicabilitatea* (*fiabilitatea*, *transferabilitatea*) concluziilor cercetării;

- **cazurile confirmative:** vin în sprijinul unei ipoteze; cu cât găsim mai multe astfel de cazuri, cu atât demersul inductiv avansează către generalizare (dar NU putem generaliza niciodată în procent de 100%);
- **cazurile negative** sau **infirmitive:** contrazic o ipoteză - un singur astfel de caz ne arată că ipoteza noastră are limite de validitate; ne permit de asemenea să stabilim limitele generalizării sau transferabilității informației la alte grupuri și alte contexte; *trebuie căutate sistematic, nu lăsate să apară la voia întâmplării! Dacă nu am găsit încă un astfel de caz, nu înseamnă că ele nu există!*
- **cazul critic:** este un caz în care fie nu observăm o practică sau o valoare-atitudine pe care ne-am aștepta să o găsim, fie observăm practici sau valori-atitudini pe care nu le-am aștepta; pornind de la un astfel de caz, putem formula concluzii cu caracter mai general („dacă aceasta se întâmplă / nu se întâmplă aici, atunci se întâmplă peste tot / nu se întâmplă nicăieri”); de exemplu, dacă în grupul persoanelor posesoare de diplome superioare nu putem identifica un set clar de cunoștințe cu privire la stilul democratic de conducere, șansele ca persoanele cu un nivel mai scăzut de educație să posede o cultură democratică sunt foarte mici;
- **cazul neașteptat** (*opportunistic*) sau **incidentul critic:** e un caz (eveniment, situație) neobișnuit, atipic, care apare spontan și dezvăluie aspecte foarte semnificative, dar care trec în mod obișnuit neobservate; de obicei, deschide noi linii de gândire și incită la reformularea întrebărilor de cercetare sau ipotezelor;
- **cazurile la îndemână** (*convenience sample*): sunt cazurile pe care le putem accesa cu ușurință; au avantajul că reduc costurile cercetării și timpul necesar, dar au dezavantajul că validitatea / credibilitatea concluziilor e mai mică;
- **eșantionarea „bulgăre de zăpadă”** (*snowball sampling*) sau **în lanț** (*chain sampling*): identificăm cazurile care ne pot oferi informațiile cele mai sigure, bogate și profunde despre problema noastră de cercetare întrebându-i pe membrii grupului:
 - putem porni de la experți sau de la informatori-cheie (*reputational case selection*);
 - îl putem întreba pe oricare dintre intervievați: „Cunoașteți pe cineva care a trăit aceeași experiență? o experiență opusă? ...care gândește la fel / altfel decât dumneavoastră?”
- **eșantionarea fundamentată teoretic:** pornim de la operaționalizarea unor constructe teoretice (ipoteze, concepte) deja existente în literatură – ca în cazul cercetării cantitative -, iar apoi cautăm cazuri empirice care corespund respectivei operaționalizări;
- **eșantionarea teoretică** (*theoretical sampling*): e asemănătoare cu forma precedentă, doar că se pornește de la categorii, concepte, ipoteze formulate de cercetători după un contact anterior cu „terenul”; a fost propusă de reprezentanții *grounded theory*; e acceptată de ceilalți cercetători, cu condiția să fie precedată de o fundamentare teoretică preliminară (și, implicit, de o eșantionare fundamentată teoretic);
- **cazuri care au o legătură cu lumea politică,** cu o problemă sau cu o personalitate politică cu impact / vizibilitate mare; avantajele abordării unor cazuri de acest fel sunt, în principal: (1) putem atrage fonduri mai ușor; (2) concluziile cercetării pot fi mai ușor și mai repede difuzate într-o populație mai numeroasă; de exemplu, a realiza o cercetare-pilot în satul din care provine o personalitate politică prezintă ambele avantaje; totuși, în unele situații, e mai bine să evităm cazurile care atrag un interes politic prea mare (am putea fi forțați să nu facem publice rezultatele sau, și mai rău, să acceptăm să fie prezentate distorsionat);

- **eșantionări combinate sau mixte:** combină două sau mai multe din formele amintite.

5.3. Problema reprezentativității

Principala critică adusă cercetărilor calitative este aceea că *nu lucrăm cu noțiunea de reprezentativitate statistică* a eșantionului. Acest fapt îi face pe unii să considere că nu putem niciodată generaliza rezultatele unei cercetări calitative și că, în consecință, acest tip de cercetare nu are o valoare reală.

Sociologii „calitativiști” aduc mai multe *contra-argumente* la acest punct de vedere.

Primul contra-argument este acela că, în domeniile socio-umane, **generalizarea nu constituie întotdeauna scopul cunoașterii.**

- Uneori, ne interesează un caz singular în sine: de exemplu, ne interesează să evaluăm un program educațional concret, *hic et nunc*, sau un program de dezvoltare rurală concret etc.; sau ne interesează un grup particular, ori chiar o persoană particulară, studiate pentru ele însele, pentru statutul lor de *excepționalitate*, iar NU în calitate de *cazuri reprezentative* pentru o populație mai largă.
- Alteori, nu ne interesează să generalizăm rezultatele, ci să vedem dacă o practică poate fi *replicată, transferată* și în alte spații sociale. Nu reprezentativitatea e importantă, ci *exemplaritatea*: cazul respectiv exprimă în maniera cea mai clară, evidentă, o experiență de reușită (sau de eșec), astfel încât să putem spune, pornind de la el, dacă e util și posibil să reproducem respectiva experiență în altă parte? De exemplu, ar fi util și posibil să repetăm un program de educație anti-sida într-un alt grup?

Al doilea contra-argument este acela că, de fapt, **avem posibilitatea să generalizăm chiar pornind de la cercetări calitative.**

Eșantionarea calitativă este legată de noțiunea de *relevanță teoretică*. Aceasta înseamnă că alegem o unitate de eșantionare sau alta în funcție de *dimensiunile teoretice* ale obiectului cercetării (așa cum le-am definit prin cadrul conceptual și prin întrebările de cercetare) și de ipotezele formulate eventual pe parcurs. Practic, trebuie să decidem *în ce măsură un tip de unități de eșantionare ne oferă mai mult decât altul o informație care ne permite să răspundem adecvat unei întrebări de cercetare.*

NU ne interesează reprezentativitatea statistică și generalizarea în populația dată; concluziile nu se referă la o populație, ci la un *pattern / model de acțiune*. Vorbim aici despre *reprezentativitate în raport cu scopul* (nu cu populația) și despre *generalizabilitate teoretică* – generalizăm la nivelul unui concept al acțiunii, îmbogățind astfel conținutul sau precizând sfera respectivului concept.

Mai multe tipuri de eșantionare permit o astfel de generalizare:

- eșantionarea orientată de scop;
- cazul critic;
- eșantionarea combinată, de exemplu :
 - eșantionarea stratificată + variația maximală în fiecare strat;
 - cazuri care confirmă + cazuri care infirmă;
 - cazuri comparative + variația maximală;

- eșantionarea fundamentată teoretic + eșantionarea teoretică.

5.4. Cât de mare ar trebui să fie eșantionul?

Nu există o regulă. Și în această privință judecăm *în funcție de scopul cercetării*.

Întrucât eșantionarea NU se realizează la începutul, ci pe parcursul cercetării, putem decide oricând fie să ne oprim, fie să continuăm.

Decidem să ne oprim atunci când:

- nu mai avem timp sau resurse;
- informația pe care o obținem se repetă, constatăm că – de la o vreme, oricât am varia cazurile – nu mai obținem nimic nou; vorbim despre *saturație a datelor (saturație empirică)*; unii cercetători consideră că saturația datelor apare, de obicei, după 30 de cazuri;
- am obținut deja un model teoretic coerent și consistent al acțiunii cercetate (*saturație teoretică*).

În toate cazurile, vom avea grijă ca în raportul de cercetare :

- să raportăm / descriem foarte exact *structura eșantionului* (număr total, structură pe sexe, pe vârste, în funcție de alte variabile considerate semnificative și de care am ținut cont în alegerea cazurilor);
- să precizăm *rațiunile* pentru care ne-am oprit.

Prin aceste două precizări, îi indicăm beneficiarului / cititorului *limitele de validitate / fiabilitate* ale cercetării (la fel cum, într-un sondaj, indicăm marja de eroare).

Pentru ilustrare, a se vedea Stănciulescu, 1998 / 2002, pp. 31-32 și Stănciulescu, 2002, pp. 104-105.

Exercițiu autonom: eșantionarea calitativă

Continuați pe aceeași temă: *Cum ajung tinerii consumatori de droguri?*
Imaginați mai multe strategii alternative de eșantionare. Argumentați / contra-argumentați alegerile făcute.

Exercițiu autonom: obiectivarea (validitate)

Continuați pe aceeași temă: *Cum ajung tinerii consumatori de droguri?*

Identificați *posibilele surse de distorsiune a datelor și concluziilor*, cu alte cuvinte clarificați consecințele posibile asupra obiectivității cunoașterii rezultate din:

1. rațiunile, scopul cercetării ;
2. caracteristicile cercetătorului (sex, vârstă, educație, mediu rezidențial, categorie socioprofesională);
3. cunoștințele și opiniile în domeniu, valorile și atitudinile cercetătorului;
4. cunoștințelor, opiniilor, valorilor, atitudinilor finanțatorului;
5. ideilor dominante din cunoașterea științifică în domeniu.

6. Instrumentarea observației calitative

6.1. Avem nevoie de o instrumentare a observației calitative?

Termenul *instrumentare* se referă la procesul prin care elaborăm, *înainte de a merge în teren*, unul sau mai multe instrumente de cercetare într-o formă scrisă – formular de chestionar, ghid / grilă de interviu, ghid / grilă de observație, ghid / grilă de lectură) –, pe baza căruia vom recolta apoi datele.

Unii antropologi consideră că observația calitativă, îndeosebi în forma sa etnografică, nu are nevoie de o instrumentare. Argumentul pe care îl aduc acești cercetători este acela că principalul atut al observației calitative în fața observației experimentale este *caracterul său deschis*: observatorul își propune să observe grupul social sau acțiunea socială în autenticitatea lui/ei, iar pentru aceasta el nu trebuie să-și limiteze câmpul de observație venind cu o listă de categorii (cu o grilă). Privirea, auzul și celelalte simțuri trebuie să rămână sensibile la orice stimul pe care îl conține terenul de observație.

Totuși, *cei mai mulți cercetători argumentează nevoia unei instrumentări.* Argumentul adus este acela că nimeni nu poate observa totul și de cele mai multe ori nici nu ne interesează să observăm totul (Mason, 1996:6; Miles și Huberman, 1984:28 – citați de Silverman, 2004:79).

- Pe de o parte, de cele mai multe ori avem un obiect construit al cercetării (o temă, un număr de întrebări de cercetare, câteva concepte-cheie, una sau mai multe categorii de populație etc.). Ne interesează să observăm numai acele aspecte care au legătură cu obiectul construit, iar un instrument ne ajută să ne focalizăm pe ele și să evităm a ne pierde în complexitatea obiectului real.
- Pe de altă parte, observatorul nu are nici timp nelimitat, nici darul ubicuității (nu se poate afla peste tot în timpul limitat al observației). E posibil ca unele comportamente cruciale pentru înțelegerea grupului / acțiunii cercetate să nu se desfășoare în prezența sa, iar dacă se mulțumește să observe numai ceea ce i se arată de la sine nu va ajunge la rezultate valide. Un instrument care să orienteze observația îl va determina să caute și aspectele mai puțin vizibile sau mai greu accesibile.

„[...] cu cât proiectul inițial este mai dezlănat, cu atât mai puțin selectivă va fi colectarea datelor; în teren, totul i se pare important cuiva care așteaptă ca din acea locație să se desprindă constructe-cheie sau regularități, iar așteptarea ar putea fi tare lungă” (Miles și Huberman, 1984: 28 – citat de Silverman, 2004: 79; trad. rom. ES).

- În sfârșit, *a ne imagina că mergem în teren complet deschiși este o iluzie* (a se vedea Laplantine, 2000; Stănciulescu, 2000). Capacitățile noastre perceptive sunt structurate în cursul proceselor de socializare, astfel încât simțurile noastre conțin întotdeauna o „grilă de observație” pe care am încorporat-o și pe care nu o mai conștientizăm.
 - M.Q. Patton (2002:279) ne atrage atenția că, dacă cercetătorii experimentați nu mai construiesc instrumente înainte de a merge în teren, nu înseamnă că nu utilizează astfel de instrumente: doar că ele au fost deja

interiorizate, încorporate în procesele de educație și în cursul experiențelor trecute și nu mai e nevoie să fie scrise.

- Pentru cercetătorii mai puțin experimentați, conceperea unui instrument scris înainte de a merge în teren și urmărirea lui pe parcurs sunt indispensabile. În caz contrar, unele aspecte riscă să fie trecute cu vederea. De exemplu, când efectuăm observații în grupuri mai puțin cunoscute, simțurile noastre ar putea sesiza numai acele aspecte care coincid cu experiențele noastre anterioare și pe acelea care intră în contradicție evidentă cu aceste experiențe; între aceste două capete ale axei, există însă o multitudine de alte comportamente care pot spune multe despre grupul sau acțiunea în cauză. Elaborarea unui instrument de observație ne ajută să conștientizăm și să controlăm limitele propriilor structuri perceptive și riscurile de distorsiune.

Unii cercetători recomandă o observație „pâlnie”: începem cu o etapă de observare globală a „terenului”, fără nici un fel de instrumentare, iar ulterior reducem progresiv aria de observație la acțiuni, grupuri, aspecte mai specifice, ceea ce presupune de fapt construcția progresivă a unor instrumente din ce în ce mai detaliate (Adler & Adler, 1994).

6.2. Ce tipuri de instrumente utilizăm în observația calitativă?

Orice instrument utilizat în cercetarea calitativă trebuie să aibă un caracter *open-ended* : pe de o parte, să ne permită să observăm și *lucruri neașteptate*, la care nu ne-am gândit înainte; pe de altă parte, însă, să ne focalizeze atenția asupra acelor aspecte care au cea mai mare relevanță pentru tema cercetării.

În cele mai multe cazuri, e vorba despre o *listă orientativă* de aspecte pe care ne propunem să le observăm. Această listă nu conține indicatori (comportamente precise, observabile și măsurabile), ca în cazul observației structurate.

6.3. Ce conține un ghid de observație calitativă?

Manualele de metodologie ne furnizează diferite modele de ghid de observație, din care putem alege (a se vedea PERETZ, 2002; COHEN, MANION, MORRISON, 2003, pp. 312-313). Noi vom discuta aici două modele reprezentative.

6.3.1. Lista de categorii de observație sub formă de concepte relevante

În 1954, sociologul american Herbert Blumer a lansat noțiunea *sensitizing concepts* (cf. Patton, 2002: 278). Nu avem un echivalent în limba română pentru această noțiune. Probabil că cea mai sugestivă traducere ar fi „concept care ne deschide ochii”, ne face sensibili la acele aspecte ale realității care au relevanță pentru cercetarea noastră, ne focalizează atenția și percepția :

„un sensitizing concept este un punct de plecare în reflecția cu privire la categoria de date despre care cercetătorul social nu are o idee precisă și furnizează un prim ghid pentru cercetarea ei” (van den Hoonaard, 1997, citat în Patton, 2002: 278).

(1) Cele mai uzuale *sensitizing concepts* sunt *noțiuni sociologice generale, slab operaționalizate în câteva întrebări de cercetare*. Iată câteva exemple :

- structură de rol : care sunt sarcinile de efectuat într-un grup sau într-o activitate și caror membri ai grupului le revine fiecare sarcină, ca datorie sau ca suplinire (ajutor)? cum se ajunge la situații în care unii membri execută sarcini „anormale”?
- structură de putere: care dintre membrii grupului iau deciziile legate de diferite aspecte? de exemplu, într-o familie, cum se ajunge la o decizie? cine are ultimul cuvânt în deciziile cu privire la cheltuielile majore? dar în deciziile care îi privesc pe copii? ce alianțe se constituie când e vorba de o decizie sau alta?
- structuri de rudenie : cine cu cine se consideră rude într-un grup? ce grade de rudenie există? Care sunt termenii utilizați pentru a numi rudele de grade diferite? Ce sistem de îndatoriri și drepturi reciproce există între diferitele grade de rudenie?
- structuri de vecinătate (analog cu structurile de rudenie);
- agenți și forme ale socializării: cine se ocupă de regulă într-un grup de socializarea copiilor sau noilor veniți? Care sunt tipurile de acțiuni pe care grupul le prescrie pentru socializare? Care sunt tipurile de acțiuni pe care grupul le tolerează? Dar acelea pe care grupul de interzice?
- forme de locuire, alimentație, limbaj etc.

(2) Blumer a subliniat că o categorie aparte de concepte „care ne deschid ochii” asupra unor aspecte relevante pentru viața grupului studiat o constituie *termenii și semnificațiile pe care grupul însuși le utilizează în mod obișnuit când efectuează acțiunea pe care o cercetăm sau când se referă la această acțiune*.

6.3.2. Lista de categorii de observație mai largi

Michael Q. Patton (2002: 279-302) recomandă un ghid de observație calitativă mai larg, care conține două tipuri de itemi (categorii de observație) :

- itemi care se referă la obiectul propriu-zis al cercetării;
- itemi care se referă la comportamentul observatorului în teren (auto-observație).

Ghidul furnizat pe Patton se referă la cercetările de evaluare. Îl vom adapta aici, astfel încât să lărgim aria de aplicabilitate și la alte cercetări.

Itemi care se referă la obiectul propriu-zis al cercetării:

1. *Caracteristici ale ambientului* (harta fizică, morfologia socială).
2. *Caracteristici temporale*: timpul fizic în care se desfășoară acțiunea observată (an, lună, zi, ore); etapa în care se află acțiunea (istoria ei și viitorul proiectat).
3. *Actorii sociali așteptați*: ce categorii de persoane, ce grupuri ne așteptăm să găsim în locația în care realizăm observația?
4. *Actori sociali neașteptați*: ce categorii de persoane și ce grupuri găsim de fapt și nu ne așteptam să găsim?
5. *Activitățile așteptate* (sau planificate): unde? când? cine? ce face? cum face? cu ce unelte/obiecte? de ce? pentru ce (cu ce scop, care e rezultatul așteptat)?
6. *Ce nu se întâmplă din ceea ce ne-am așteptat să se întâmple*: unde? când? cine? ce face? cum face? cu ce unelte/obiecte? de ce? pentru ce (cu ce scop, care e rezultatul așteptat)?

7. *Ce se întâmplă și nu ne-am fi așteptat să se întâmple?* unde? când? cine? ce face? cum face? cu ce unelte/obiecte? de ce? pentru ce?
8. *Interacțiunile așteptate între actorii respectivi:*
- Cum se grupează ei (cine cu cine)?
 - Care sunt regulile sau normele grupului?
 - Cum se petrec lucrurile de fapt?
 - Ce tipuri de relații între diferitele grupuri?
 - Care sunt regulile sau normele grupului?
 - Cum se petrec lucrurile de fapt?
 - Cine ia deciziile? Cum sunt înregistrate și comunicate deciziile (documente)
 - Care sunt regulile sau normele grupului?
 - Cum se petrec lucrurile de fapt?
 - Cum se raportează ceilalți membri la deciziile luate?
9. *Limbaajul verbal natural al grupului* – termeni, expresii, fraze care se repetă sau / și care sunt înțelese fără dificultăți de membri: cine? ce spune? cum spune? cui spune? unde? când? de ce? cu ce scop, care e rezultatul așteptat?

Atenție!

- Sunt obligatorii conversații informale, pentru a afla semnificațiile pe care actorii înșiși le atribuie limbajului pe care îl folosesc!
- Cuvintele și expresiile a căror semnificație ne pare de la sine înțeleasă pot distorsiona datele!
- Trebuie căutate semnificațiile multiple ale aceluiași termen sau aceleiași expresii!

10. *Comunicarea nonverbală:* cine? ce mimică, gesturi? cui sunt adresate? unde? când? ce mesaj vrea cel în cauză să comunice?

Atenție!

- Necesită o poziție non-intruzivă (discretă) a cercetătorului.
- Necesită conversații informale pentru a afla semnificațiile pe care actorii înșiși le atribuie limbajului pe care îl folosesc.
- Privirile, mimica, gesturile etc. a căror semnificație pare de la sine înțeleasă pot distorsiona datele! În culturi diferite, același gest poate avea semnificații diferite.

11. *Pentru fiecare din itemii de mai sus:*

- Căutăm *diversitatea, variațiile* : nu observăm numai activitățile și interacțiunile care ni se par generale sau majoritare, *căutăm* cazurile atipice, marginale, chiar ilegitime (care încalcă normele comune)!
- Observăm și descriem mai atent *câte un caz specific* pentru fiecare dintre acești itemi, în scopul ilustrării, detalierii, aprofundării aspectelor observate.

Atenție!

Profunzimea și validitatea datelor crește dacă:

- înainte de a realiza observațiile, *ne documentăm* (studiem documentele oficiale și ceea ce au scris alți cercetători);
- realizăm și *câteva interviuri* cu actori-cheie.

Itemii care se referă la comportamentul observatorului în teren (auto-observație)

În cercetarea calitativă, observatorul (mai ales în postura participativă) și interacțiunile sale cu membrii grupului observat sunt, practic, părți ale obiectului cercetării. De aceea, este esențială **reflexivitatea**. Acest concept se referă la *capacitatea cercetătorului de a se observa pe sine, a observa relațiile sale cu membrii grupului și a formula judecăți cu privire la consecințele poziției sale față de un aspect sau altul al cercetării.*

1. Informații, valori și atitudini ale observatorului:

- a. ce știa observatorul despre activitatea și despre populația respectivă înainte de a începe cercetarea? ce se aștepta să găsească „în teren”?
- b. care era atitudinea sa față de aspectele respective? care crede că sunt sursele acestor atitudini? în ce măsură ar putea aceste atitudini distorsiona datele recoltate?
- c. ce descoperă nou despre subiecții săi?
- d. ce emoții trăiește când face aceste descoperiri?
- e. cum se modifică atitudinile sale pe măsură ce vine în contact direct cu realitățile respective, pe măsură ce descoperă una sau alta?
- f. ce învață nou despre sine însuși și despre propriul grup de apartenență?

2. Ce crede observatorul despre informațiile și atitudinile subiecților observați cu privire la el:

- a. ce crede observatorul că știu actorii sociali observați despre el? pe ce își bazează el presupunerile?
- b. ce atitudini crede că au față de el? pe ce se bazează?
- c. cum i se pare că evoluează în timp aceste atitudini? pe ce își bazează presupunerea?
- d. ce efecte estimează că vor avea atitudinile subiecților asupra autenticității comportamentului lor și asupra validității datelor recoltate?

3. Comportamente ale observatorului:

- a. ce face și ce spune observatorul, din momentul în care intră în contact cu grupul, în fiecare fază a observației?
- b. unde? când? cu cine? cum? de ce?
- c. ce face pentru a limita distorsiunile rezultate din valorile și atitudinile sale?
- d. cum încearcă el să contracareze distorsiunile posibile rezultate din atitudinile subiecților observați?
- e. ce face pentru a asigura caracterul etic al observațiilor sale?

Rețineți!

Nu există reguli generale pentru elaborarea unei grile de observație calitativă.

Putem însă evalua calitatea unei grile, pe baza unor **criterii de calitate**:

- relevanța sociologică / antropologică;
- relevanța categoriilor pentru tema dată;
- relevanța pentru populația și locația (contextul specific, concret al) cercetării;
- caracterul open-ended;
- prezența a două tipuri de itemi (categorii de observație): (1) itemi care se referă la obiectul observat și (2) itemi care se referă la observator, la interacțiunile sale cu subiecții și la posibilele surse de distorsiune a datelor.

7. Înregistrarea observațiilor

7.1. Este obligatoriu să înregistrăm observațiile de teren? *Categoric, da! Cât mai fidel și cât mai detaliat!*

Argumente:

- numai astfel producem *date de cercetare*, care pot fi ulterior supuse unei analize sistematice și repetate;
- informațiile memorate de observator nu constituie date fiabile, ele se pierd și sunt distorsionate cu timpul :

„Nu lăsați nimic nenotat în ideea că vă veți reaminti. În momentul în care scriem, suntem foarte tentați să credem că ne vom putea reaminti detaliile sau elementele particulare ale situației, pentru că situația e încă proaspătă. Dacă [detaliile respective] sunt importante ca parte a ceea ce trebuie să cunoașteți ca observatori, dacă vă ajută să înțelegeți contextul, terenul, și ce se întâmplă acolo, atunci trebuie să consemnați informația cât mai curând cu putință în notele de teren” (Patton, 2002: 302; trad.rom. și subl. ES).

7.2. Pe ce suport înregistrăm datele de teren?

Datele de observație pot fi înregistrate pe suport:

- de hârtie;
- magnetic – înregistrări audio, dictafon, stenomasca;
- fotografic;
- audio-video.

7.3. Notele de teren

Constituie forma cea mai importantă de înregistrare a datelor de observație.

„Notele de teren constituie însăși rațiunea de a fi a observatorului. Dacă (...) nu le realizează, [observatorul] poate foarte bine să nici nu se ducă în teren” (Lofland, 1971, citat în Patton, 2002: 302).

Conținutul notelor de teren urmărește *ghidul de observație* (lista orientativă) într-o manieră flexibilă, creativă:

- unele aspecte pot fi detaliate mai mult, altele mai puțin, alte aspecte pot fi adăugate, în funcție de specificul „terenului”;
- nu trebuie să uităm ca, de fiecare dată când notăm date cu privire la obiectul exterior al observației, să adăugăm *note cu privire la ce face observatorul, unde, când, cu cine, cum, de ce, pentru ce* (note de autoobservație).

Notele de teren **pot îmbrăca forme diferite** :

- *descrieri narrative*: observatorul notează informațiile în ordinea în care i le furnizează contactul cu terenul – urmărind, totuși, *ghidul de observație*, pentru a evita să-i „scape” lucruri esențiale;
- *descrieri parțial standardizate*: observatorul urmărește o structură (*ghidul de observație*) și notează informația pe „capitole”;
- *planuri, hărți, diagrame* etc.

Notele de teren au **caracter descriptiv**:

- se referă la ceea ce vede, aude etc. efectiv observatorul;
- se referă la actori, obiecte, gesturi etc. *concrete*;
- sunt *specifice, detaliate* (nu generale);
- utilizează un *limbaj descriptiv concret, specific și evită termenii interpretativi*, îndeosebi adjectivele interpretative:
 - a scrie „sala de curs are aprox. 20 m lungime și 10 m lățime, cu pereți de un alb-gri, 6 ferestre care dau înspre curte și pe care pot fi văzute pânze de păianjen, 40 mese și 80 scaune individuale din lemn etc.” înseamnă o descriere;
 - a scrie „sala de curs e destul de mare, cu pereți murdari și ferestre care n-au mai fost spălate de mult, cu mese și scaune inconfortabile” înseamnă deja o interpretare;
 - Ce părere aveți despre descrierea : „Casă modestă, dar curată în interior, având cât de cât strictul necesar” ?

„Nici o capacitate nu e mai importantă în munca de teren decât aceea de a învăța să fii descriptiv, concret și detaliat” (Patton, 2002: 303).

Notele cu caracter interpretativ sunt extrem de utile, dar numai cu condiția să fie marcate distinct (puse între paranteze, scrise cu altă culoare, încadrate etc.).

„Notele de teren consemnează de asemenea emoțiile, reacțiile observatorului, reflecțiile sale cu privire la înțelesul și semnificația a ceea ce tocmai a observat. Nu cădeți în capcana de a crede că va fi suficient să citiți descrierea a ceea ce s-a întâmplat pentru a vă resuscita stările emoționale. Emoțiile și reacțiile trebuie înregistrate chiar atunci când sunt trăite, când vă aflați în teren. Trebuie să înregistrați atât natura, cât și intensitatea emoțiilor. În cercetarea calitativă, experiențele personale ale observatorului constituie parte a datelor. Unul dintre scopurile pentru care vă aflați în teren și vă apropiați de oamenii din teren este acela de a trăi voi înșivă ceea ce se întâmplă acolo. Dacă ceea ce trăiți voi, observatori sau participanți observatori, nu e înregistrat, o mare parte a rațiunii pentru care vă aflați acolo se pierde” (Patton, 2002: 303-304; subl.n., ES).

Când și unde pot fi scrise / înregistrate notele de teren?

- *La locul și în timpul observației*:
 - în cazul observațiilor deschise;
 - în unele situații de observație mascată, atunci când postura aleasă ca observator îi permite să noteze fără a trebui să dea explicații cuiva (de exemplu, într-o cafenea, într-o sală de curs etc.).
- Într-o pauză scurtă, în spații discrete unde nu poate fi văzut de participanți sau cât mai curând posibil după ce observația a fost realizată, în cazul observației mascate sau în cazul în care acțiunea de a nota ar putea influența desfășurarea acțiunii observate.
- În cazul în care, din cauza condițiilor precare, informația a fost notată dezordonat, observatorul va transcrie totul cât mai curând posibil, cel mai târziu la finalul zilei. În caz contrar, *validitatea datelor se va diminua cu fiecare zi care trece până la etapa de analiză.*

Cât timp planificăm pentru scrierea notelor de teren?

„Scrierea notelor de teren necesită disciplină personală și timp. E foarte ușor să lași notele pe altădată, ori să sari o zi sau mai multe. În fapt, scrierea notelor poate lua tot atât de mult ca și observația însăși! Și, într-adevăr, o regulă de aur deloc exagerată în această privință e să estimezi și să-ți planifici tot atât de mult timp pentru a scrie note cât pentru a observa. Sigur, nu se întâmplă chiar în toate cazurile astfel (...)” (Lofland, 1971, citat în Patton, 2002:306).

Rețineți!

Nu există reguli universale valabile pentru înregistrarea datelor calitative. Putem însă evalua **calitatea unei înregistrări**, pe baza unor *criterii de calitate*:

- să conțină date precise despre momentul (data, orele, contextul temporal) și locația observației (spațiul fizic, spațiul construit, dotări etc.);
- caracteristici sociodemografice ale observatorului, relevante în raport cu cercetarea respectivă (gen, vârstă, nivel de educație etc.);
- date corespunzătoare fiecărei categorii de observație din grila orientativă (nu sunt „uite” unele categorii - v. mai sus);
- date neașteptate (neprevăzute în grila inițială);
- toate datele înregistrate trebuie să fie relevante pentru cercetarea respectivă: ne ajută să progresăm în cunoașterea fenomenului studiat, să răspundem la întrebările de cercetare? înregistrați detalii semnificative, nu trivialități și lucruri fără relevanță pentru cercetarea în cauză!
- caracter *descriptiv* (rețin fapte și producții verbale, evitând termenii evaluativi);
- caracter *specific* : evitați generalizările!
- se referă atât la *cazuri tipice*, cât și la *cazuri atipice și ilegitime*;
- caracter detaliat, dar nu trivial (nu înregistrăm detalii care nu ne ajută să progresăm în cunoașterea fenomenului cercetat, să răspundem la întrebările de cercetare);
- conțin *auto-observații*;
- conțin reflecții critice cu privire la *posibilele surse de distorsiune*;
- sensibilitate *etică* (protejează subiecții, le respectă drepturile, respectă termenii consimțământului informat);
- interpretările și ipotezele spontane sunt notate distinct, astfel încât să nu fie confundate cu descrierile.

7.4. Jurnalul de teren

Este un instrument care are în principal două funcții:

- de auto-organizare (înlocuiește protocolul de observație din observația experimentală);
- de prelucrare primară a datelor.

În el sunt, de regulă, notate:

- **programul** zilei sau etapei respective (acțiuni ale cercetătorului):
 - acțiunile pe care și le propune;

- acțiunile pe care le-a realizat efectiv;
- acțiunile nerealizate (din ce cauză) și, eventual, reprogramate (pentru când)?
- **analize / interpretări preliminare :**
 - *regularități* observate în comportamentele grupului (anumite tipuri de persoane utilizează *de regulă* anumite obiecte, efectuează *de regulă* un anumit act / gest, spun *de regulă* un anumit lucru etc.);
 - *valori și atitudini* ale grupului;
 - *variații*: cum variază regula sau norma în interiorul grupului?
 - *subgrupuri*: cum se grupează membrii din acest punct de vedere? Ce relații există între diferitele subgrupuri?
 - *excepții (indivizi sau subgrupuri deviate)*: cine ? prin ce se deosebește de majoritatea membrilor? de ce, ce semnificații are pentru cel în cauză abaterea de la regulă ? cum privește majoritatea membrilor abaterile?
 - noi întrebări de cercetare și ipoteze;
 - noi aspecte pe care își propune să le observe, asupra cărora trebuie să-și focalizeze observația în zilele următoare pentru a răspunde la întrebări sau pentru a testa ipotezele formulate (eventual, ce modificări introduce în grila de observație).

Exerciții autonome: instrumentare, realizare și înregistrare observații

1. Membrii echipei conduse de Leon Festinger (1956) relatează că, în timpul întâlnirilor sectei pe care o studiau, au luat note în cabinetele de toaletă, pe hârtie igienică. De ce credeți că au procedat astfel? Ce efecte credeți că a putut avea o astfel de practică asupra calității notelor? Cum credeți că au procedat pentru a limita distorsiunile?
2. Humphreys (1970) relatează că înregistra observațiile în mașină, în timp ce se deplasa între o toaletă publică (loc de observație) și alta. Cum credeți că proceda, practic? De ce credeți că a procedat astfel? Ce credeți că a făcut ulterior?
4. *Formulați o întrebare de cercetare* legată de una dintre activitățile voastre cotidiene.
5. *Elaborați un ghid de observație*. Recitiți modelele de mai sus și criteriile de calitate ale unui ghid și *evaluați critic* instrumentul pe care l-ați elaborat: ce ați realizat corect, ce nu ați realizat, cum puteți ameliora ghidul?
6. *Realizați la două-trei zile câte o observație de 5-10 minute* într-unul din locurile unde vă desfășurați în mod obișnuit activitatea. *Scrieți note de teren*. Seara, recitiți suportul de curs și evaluați critic calitatea notelor pe care le-ați realizat (verificați dacă notele voastre îndeplinesc criteriile de calitate). Cu cât veți face mai multe astfel de exerciții, cu atât veți progresa mai mult.
7. Formați o *echipă* cu doi colegi care observă același lucru și scrieți note de teren independent unul de altul (triangulați observația). Comparați notele de teren și *discutați validitatea și fiabilitatea* lor, pe baza teoriei (recitiți suportul de curs). Ce ați învățat din această experiență?
8. În precedentele două exerciții : identificați eventualele *distorsiuni* ale datelor. Care credeți că sunt sursele acestor distorsiuni? Cum credeți că le-ați fi putut evita? Ce ați putea face acum pentru a limita efectele distorsionante asupra concluziilor pe care le-ați putea formula?

8. Posturile observatorului.

Observația neutră și observația participativă și dilemele pe care le ridică fiecare (validitate, etică)

O altă întrebare se referă la *gradul de implicare a cercetătorului în viața grupului studiat*. Și sub acest aspect există mai multe opțiuni.

Observatorul exterior / neutru – este un simplu martor ocular al evenimentelor, un spectator atent, un *flaneur* care se mișcă liber în spațiul în care se desfășoară acțiunea, dar care trece, atât cât e posibil, aproape neobservat de participanți (indiferent dacă aceștia au fost sau nu informați în legătură cu cercetarea). De exemplu, observațiile pe care le-a făcut Elliot Liebow, „plimbându-se” pe o stradă unde știa că se întâlneau regulat tați din categoriile defavorizate (*Tally's Corner*, 1967).

Observatorul ca participant – cercetătorul ia parte la evenimente, asumându-și:

- un *rol marginal, dar continuu*: de exemplu, observațiile asupra unui grup de copii aflați la o aniversare organizată într-o instituție specializată, din postura de părinte al unuia dintre ei (Régine Sirota); sau observațiile pe care le-a făcut William Foote Whyte participând la întâlnirile unui grup defavorizat în calitate de „prieten al lui Doc” (informatorul / mijlocitorul său) (*Street Corner Society*, 1943);
- un *rol de membru obișnuit*: de exemplu, pentru cercetarea amintită mai devreme, Erving Goffman s-a angajat într-un spital de boli nervoase; pentru a observa cum funcționează o sectă, cercetătorii s-au infiltrat ca membri (Leon Festinger, *When Prophecy Fails: A Social and Psychological Study*, 1956); pentru a studia cum funcționează un grup de muncă în industrie, te poți angaja ca muncitor (Donald Ray, 1952);
- un *rol de actor central*: de exemplu, a observa jocurile copiilor din postura de „antrenor”.

Participantul ca observator – două posibilități:

- cercetătorul își observă propriul grup: de exemplu, Howard Becker a studiat cum ajung oamenii consumatori de droguri, observând grupul de cântăreți de jazz, al cărui membru era (1985, *Outsiders: Studies in the Sociology of Deviance*);
- cercetătorul angajează și instruește mai mulți membri obișnuiți ai grupului, iar observațiile sunt realizate de aceștia; membrii respectivi nu funcționează doar ca „operatori de teren”, ci ca parteneri ai cercetătorului de la un capăt la altul al cercetării; este o tehnică utilizată astăzi foarte frecvent în *cercetările-acțiune* și în *evaluările formative*, care urmăresc nu numai să producă o cunoaștere valabilă cu privire la grupul sau acțiunea studiată, ci și să-i ajute pe membri să conștientizeze ce merge bine și ce nu merge, să-i stimuleze să găsească noi modalități de acțiune pe care să le implementeze în acțiunile lor cotidiene; cercetătorul devine un *facilitator, colaborator, antrenor* pentru grupul studiat; de asemenea, e o tehnică utilizată tot mai mult în cercetările cu privire la lumea copiilor și adolescenților.

Etică și emic

Alegerea unei posturi sau a alteia nu derivă nici aici dintr-o regulă universal aplicabilă. Mai mult, tema neutralității sau a participării face încă obiectul unei *controverse între cercetători*. Această controversă poate fi rezumată în distincția pe

care Kenneth Pike a operat-o între *perspectiva emică* și *perspectiva etică* (1954, *Language in Relation to a Unified Theory of the Structure of Human Behavior*). Pike a analizat categoriile (vocabularul) utilizate de antropologi în studiile lor și a observat că:

- unele studii se bazează pe categoriile utilizate de populația studiată în viața lor obișnuită;
- altele sunt create de cercetători, în urma unor inferențe proprii cu privire la distincțiile culturale.

În primul caz, lucrurile sunt privite din perspectivă *emică* (a populației studiate); în cel de-al doilea, sunt privite din perspectivă *etică* (exterioară, neutră).

Care dintre aceste perspective e cea mai adecvată?

Controversa continuă încă între, pe de o parte, adepții diferitelor variante ale *pozitivismului* (care susțin neutralitatea ca pe una dintre condițiile *sine qua non* ale obiectivității cunoașterii) și, pe de altă parte, adepții diferitelor variante ale *constructivismului* (care susțin perspectiva participativă, ca singura care respectă specificul realității sociale – caracterul ei cultural și singular).

Curentele postmoderne și cele feministe adaugă două dimensiuni noi și două tipuri noi de argumente împotriva viziunii pozitivistice:

- argumente legate de universalismul / relativismul valorilor: întrucât cercetătorul este el însuși membru al unor grupuri, deci purtător al unor culturi specifice de care nu se poate „debarasa” chiar dacă ar dori, așa zisa neutralitate riscă să conducă la lipsă de validitate, pentru că cercetătorul va interpreta tot ce vede și aude prin prisma propriilor valori, simboluri etc.; concluziile cercetării vor fi deformate de o *perspectivă etnocentrică* ;
- argumente legate de raporturile de putere: întrucât de multe ori cercetătorul aparține unor grupuri care dețin o putere mai mare (este membru al categoriilor educate sau membru al unor societăți mai dezvoltate, occidentale), perspectiva etnocentrică este cu atât mai probabilă;
- numai perspectiva emică (interesul pentru valorile, categoriile, interpretările grupului cercetat) ne poate proteja de efectele etnocentrismului și ale raporturilor de putere.

Adesea, cercetătorii admit că ambele perspective au avantajele și dezavantajele lor și că ar trebui combinate pe parcursul unei observații. Astfel, Rosalie H. Wax (*Doing Fieldwork: Warnings and Advice*, 1970) – citată în Patton, 2002:268 – consideră că:

„în timp ce un observator extern (*outsider*) pur și simplu nu știe semnificațiile sau paternurile, un participant (*insider*) e atât de cufundat în acestea încât poate să nici nu-și dea seama că ele există”.

În opinia aceleiași autoare, cele două perspective constituie **etape diferite în orice cercetare**:

- imersia în lumea grupului cercetat constituie, pentru cei mai mulți antropologi, numai prima etapă, aceea în care ei încearcă să învețe să gândească, să simtă, uneori chiar să acționeze așa cum o face grupul studiat;
- în final însă, antropologul „traduce” ceea ce a văzut și a auzit în limbajul *publicului* căruia dorește să-i comunice rezultatele, *comparând* explicit sau implicit cultura studiată cu valorile acestui public (care este, de regulă, grupul său de proveniență);
- între cele două etape, avem *interludii*, momente în care cercetătorul trebuie

„să fie capabil să asume o postură mentală periferică în raport cu ambele [culturi, perspective], o poziție de pe care vor fi capabili să perceapă și, în cazul fericit, să descrie acele relații, sisteme și paternuri de care un insider implicat inextricabil nu poate fi pe deplin conștient”.

Postura flexibilă

Toate manualele de metodologie calitativă oferă exemple de cercetări în care postura adoptată a fost o postură flexibilă.

Decizia de a adopta o postură sau alta într-o anumită etapă depinde de factori variați:

- scopul studiului și interesele beneficiarului (sau finanțatorului);
- întrebările de cercetare;
- caracteristicile populației studiate și raportul cercetătorului cu acestea;
- reacțiile populației studiate și gradul nostru de confort/disconfort în fața acestor reacții;
- durata studiului și resursele de care dispunem.

Patton (2002:267) subliniază că soluția ideală este „să proiectăm și să negociem acel grad de participare care va produce cele mai semnificative date” cu privire la obiectul nostru de studiu.

Exerciții autonome

1. Situați diferitele posturi ale observatorului pe o axă, de la cea mai neutră la aceea cu gradul cel mai mare de implicare în viața grupului cercetat. Comentați sursele de distorsiune și gradul de certitudine (validitate) pentru fiecare dintre ele.

2. Situați fiecare dintre rolurile adoptate de Laud Humphreys (1970) într-unul dintre tipurile de postură a cercetătorului prezentate mai sus.

Discutați care sunt avantajele și dezavantajele fiecăreia dintre aceste posturi:

- din punctul de vedere al **scopului** cercetării și al **validității** datelor obținute;
- din punctul de vedere al **exigențelor etice**;
- din punctul de vedere al **riscurilor asumate de cercetător**.

Scrieți o listă a acestor avantaje și dezavantaje.

Ce ați învățat în urma acestui exercițiu?

3. J. Patrick (1973) a observat o bandă din Glasgow, infiltrându-se ca membru. În acest timp a fost martor la o crimă.

Identificați tipul de postură a observatorului.

Discutați care sunt avantajele și dezavantajele:

- Din punctul de vedere al **scopului** și **validității** datelor obținute.
- Din punctul de vedere al **exigențelor etice**.
- Din punctul de vedere al **riscurilor asumate de cercetător**.

Scrieți o listă a acestor avantaje și dezavantaje.

Ce ați învățat în urma acestui exercițiu?

4. Elisabeta Stănciulescu a observat modul în care funcționa instituția universitară în perioada 1990-2002, fiind ea însăși cadru didactic universitar (*Despre tranziție și*

universitate, 2002). Nu și-a declarat explicit intențiile, iar începând din 1994 a început să prezinte comunicări și să publice studii pe tema respectivă.

Identificați tipul de postură a observatorului.

Discutați care sunt avantajele și dezavantajele:

- din punctul de vedere al *scopului* și *validității* datelor obținute;
- din punctul de vedere al *exigențelor etice*;
- din punctul de vedere al *riscurilor asumate de cercetător*.

Scrieți o listă a acestor avantaje și dezavantaje.

Ce ați învățat în urma acestui exercițiu?

Recomandări bibliografice:

- Adler, Patricia A. și Peter Adler, 1994, „Observational Techniques”, în Norman K. Denzin și Y.S. Lincoln (eds.), 1994, *Handbook of Qualitative Research*, Sage Publications, pp. 377- 392.
- Chelcea, S. (2004) *Metodologia cercetării sociologice. Metode cantitative și calitative*, Economica, București, pp. 386-420.
- Cohen, Louis, L. Manion și K. Morrison, 2003, *Research Methods in Education*, 5th edition, RoutledgeFalmer, pp. 306-316.
- Mason, Jenifer, 1996, *Qualitative Researching*, Sage Publications, pp. 60-82.
- Mucchielli, Alex (coord.), 2002, *Dicționar al metodelor calitative în științele umane și sociale*, trad. rom. de Veronica Suciuc, Polirom, Iași (ediție originală 1996) – a se vedea conceptele specifice acestei teme.
- Patton, M. Q. (2002), *Qualitative Research & Evaluation Methods*, 3th edition, Sage Publications, pp. 260-332.
- Peretz, Henri, 2002, *Metodele în sociologie: observația*, trad. rom., Editura Institutului European, Iași (ediția originală 1998).
- Stahl, Henri H., 2001, *Tehnica monografiei sociologice*, Editura SNSPA, București, pp. 9-77 (ediție originală 1934).

Notă: Nu sunt precizate aici toate referințele bibliografice utilizate în text.
